

MEHMET AKİF ERSOY'UN UYGARLIK İMGESİ: DOĞU'NUN VE BATI'NIN ELEŞTİRİSİNDEN 'MEDENİYET-İ FÂZILA'YA

-The Image of Civilisation in the Thought of Mehmet Akif Ersoy: From Critiques of East and
West to the 'Virtuous Civilisation'—

Yrd. Doç. Dr. Hasan AYDIN

OMÜ Eğitim Fakültesi

haydin@omu.edu.tr

Abstract: Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) is the famous poet, author and intellectual of the Ottoman empire and the poet of the national anthem of Turkey. As it's known, he lived at a time when the Ottoman empire and parts of the Islamic world were being divided and fiercely attacked by western national powers. During his life, after the first world war the Ottoman empire was destroyed and then the Republic of Turkey was established with challenges. In this process, Akif became a member of the Ottoman special organization Teşkilât-ı Mahsusa and traveled a lot of countries in West and East and experienced their current conditions of economic, political, scientific, technologic and moral life and then compared eastern and western civilisation with each other. In his traveling he observed that the western civilisation far more advanced than eastern civilisation in science, technology, economy and military. To him, eastlands was exploited and penetrated politically, militarily and economically by western nations. Akif focused on the issue of the west and western civilisation the works of authors attempting to develop an Islamic response. After that he tried to give a new emotion and morale to eastern nation get rid of exploitation and analysed philosophical, sociological and psychological causes of backwardness in eastern civilisation and proposed a new idea of growth of Islamic world. His new idea of civilisation was synthesized from critiques of East and West. Because Akif made a clear-cut distinction between Western science and European life-style, calling for the full-fledged adoption of Western science while totally rejecting the manners, moral values and mores of European civilisation. Despite his criticism of the western way of life and moral values, he was well aware of the scientific and technological developments and accumulations of the Western civilisation. As a result he offered to combine with science and technology of Western civilisation to the true values of Islam and called his sythesis virtuous civilisation (al-madaniyya al-fazıla). In this article, I will try to analyze Akif's discourses on the eastern and western civilisation and his idea of 'virtuous civilisation' in the light of sociological, political and philosophical foundations.

Key Words: Mehmet Akif Ersoy, East, West, critiques of East and West, civilisation, Islam, modernism, imperialism, virtuous civilisation.

1. Giriş:

Uygarlık sözcüğünün, bir Türk devleti olarak yerleşik ve şehirli yaşamın hemen tüm özelliklerini gösteren Uygurlara gönderme yapma yoluyla Türkçe'nin özleştirilmesi hareketi sırasında türetildiği ileri sürülmektedir.¹ Sözcüğün 'uya' kökünden türetildiği, bu kökün ise, akraba, müttefik anlamına geldiği söylenmektedir.² Dilimizde uygarlık sözcüğünün eş anlamlısı olarak, Arapça 'm-d-n' kökünden türetilen medeniyet sözcüğü de kullanılmaktadır ve bu sözcük tarihsel olarak daha gerilere gitmektedir.³ Sözcük ilk defa 1838'de Sadık Rıfat Paşa tarafından, Osmanlı aydınınca da kullanılmaya başlayan Batı kökenli 'civilisation'ın birebir Osmanlıca karşılığı olarak önerilmiş, 1845'lerden sonra da yaygınlık kazanmıştır. Sözcüğün Osmanlı aydının dilinde 1890'lardan sonra bugünkü teknik anlamını aynen ifade eden bir içerime kavuştuğu görülür.⁴ Bundan önce Osmanlı aydınını uygarlığı ve insanlığın maddî ve manevî bakımdan refah dönemlerini ifade etmek için, 'sivilizasyon' sözcüğüne ek olarak, en açık anlatımını İbn Haldun'da bulunan 'umrân' ve 'hadârat' sözcüklerini kullandıkları görülür. Ancak medeniyet sözcüğü yaygınlaşınca bu sözcükler yavaş yavaş terk edilmiştir.⁵ Bu bağlamda, bir Osmanlı son dönem aydını olarak Akif'in yer yer *umrân* sözcüğünü kullansa da temel olarak *medeniyet* sözcüğünü tercih ettiğini belirtmemiz gerekir.

Gerek Batı gerekse Doğu'daki kullanımıyla uygarlık ya da medeniyet sözcüğünün, köken itibariyle, göçebe karıştı, kasaba ve şehre yerleşen, üretmeye başlayan, incelmış, nezaketi öğrenmiş, hukuksal olarak örgütlenmiş insan topluluklarının ürettikleri tüm değerleri ifade etmek için kullanıldığını kaydetmemiz gerekir. Bu nedensiz değildir; çünkü sözcüğün Latince kökü olan *civitas*, hem bir yerleşim yeri olarak kenti, hem de burada yaşayan insanların hukuksal durumunu yani devlet olarak örgütlenişini hem de egemen ve bağımsız bir siyasal topluluğu ifade eder. Yine Latince *civitas* sözcüğünden gelen İngilizce'deki *city*, şehir; aynı köke gönderme yapan *civic*, şehre ait; *civit*, nazik, kibar, incelikli anlamlarına

¹ Bkz. Osman Çetin, "Kültür ve Medeniyet", *İslam Kurumları ve Medeniyet* içinde, ed.: Mefail Hızlı, AÖF Yayınları, Eskişehir 2010, s. 6.

² Fatih Türe, "Medeniyet ve Savaş", *MÜ Sosyal Bilimler Estütüsü Dergisi (İlke)*, sayı: 20, Muğla 2008, s. 194.

³ Bkz. Osman Çetin, "Kültür ve Medeniyet", s. 5-6.

⁴ Bkz. Osman Çetin, "Kültür ve Medeniyet", s. 6.

⁵ Bkz. Osman Çetin, "Kültür ve Medeniyet", s. 6.

gelirken, Fransızca'daki *çite*, Şehir anlamına gelmektedir.⁶ Aynı Şekilde, Arapça, uygarlık karşılığı kullanılan *el-hadâra*'nın, göçebe (bedevî) karşıtı olarak kullanıldığını, *et-temeddün* ise *m-d-n* kökünden yani Őehirleşmiş ve Şehirli tarzında örgütlenmiş insan topluluğu ifade ettiğini görüyoruz.⁷ Bu anlamda, uygarlık sözcüğünün, yıkıcı, saldırgan ve doğaya üretimsel olarak pek bir katkısı olmayan, daha çok tüketici olan göçebe, barbar, ilkel kelimeleriyle köklü bir zıtlık içerdiğini ve yerleşik ve Şehirli yaşamı, hukuksal ve siyasal bir örgütlenmeyi ve Şehirli tarzı üretim biçimini işaret ettiğini belirtmek gerekir.⁸

Kuşkusuz, sözcüklerin türetildikleri etimolojik kökenler onların genel içerimleriyle ilgili belli çağrışımlara sahip olsalar da, sözcüklerin, akademik disiplinler içerisinde belli bir terminolojiye dönüştürüldüklerinde, tanımlamalar yoluyla teknik ve özel anlamlar kazandıklarını kaydetmek anlamlı olacaktır. Bu genel kuralın, uygarlık ya da medeniyet sözcüğünün içerimlerinde de gözleendiği görülür. Uygarlık ya da medeniyet, her ne kadar, köken itibariyle, kentli, Şehirli yaşama, bu yaşamın örgütlenme biçimine ve bu haliyle Şehirli üretim tarzına gönderme yapsa ve göçebe, barbar, ilkel karşıtlığı içinde var olsa da, sosyolojik, antropolojik ve felsefi bir terim olarak kullanıldığında, daha kompleks bir hale gelmekte, yeni ve özgün anlamlar kazanmaktadır.⁹ Bu haliyle, bir terim olarak üst düzey bir soyutlamaya dönüşmekte, pek çok tekil durumu içeren ve onları kuşatan geniş içerimli bir anlam örüntüsüne kavuşmaktadır. Kuşkusuz sözcüklerin bilimsel disiplinler içerisinde, yeniden kavramsallaştırılması ve terimleştirilmesi, onları soyut bir düzleme taşıdığı için, disiplinlerin aktörleri olan bilim insanları ve düşünürlerin ontolojik ve epistemolojik yaklaşımlarından da büyük ölçüde etkilendikleri gözlenir. Sözcüğu kullanan ve onu teknik bir terime dönüştüren bilim insanı ya da düşünür, kendi epistemolojisi ve ontolojisi ışığında, hatta bağlı olduğu bilimsel disipline koşut olarak ona belli bir anlam yükler. Bu anlam yükleme etkinliğinde, bilim insanı ve düşünürün içine doğduğu ve yetiştiği kültürel-düşünsel çevre ile egemen ve baskın paradigmanın da güçlü bir rolünün olduğu inkar edilemez. Hatta bu konuda, bilim insanı ya da düşünürün, bilimde sık sık nesnellige vurgu yapılırsa da, kendisini yakın hissettiği ideolojik çevrenin de rolünü hesaba katmak gerekmektedir. Bu nedenle olsa gerek, uygarlık ya da medeniyet kavramı gibi, pek çok tekil durumu içeren üst düzey kavramsallaştırmalar konusunda, çoğu kez bilim inanları ve

⁶ Bkz. Osman Çetin, "*Kültür ve Medeniyet*", s. 5.

⁷ Bkz. Osman Çetin, "*Kültür ve Medeniyet*", s. 5.

⁸ Bkz. Fatih Türe, "*Medeniyet ve Savaş*", s. 194-195.

⁹ Sözelimi bkz. Osman Çetin, "*Kültür ve Medeniyet*", s. 7-8.

düşünürler arasında bir uzlaşmadan söz etmek imkansız hale gelmektedir.¹⁰ Saptamamızı somutlaştırmamız gerekirse, sözgelimi, bir bilim insanı ya da düşünür, epistemolojik ve ontolojik anlamda felsefi-idealist gelenekten besleniyor ve oradan yola çıkıyorsa, Platon örneğinde olduğu gibi uygarlık salt bilişin-zihnin, yani *idea*'nın ürünlerine dönüşmekte, uygarlığın içerimleri olan tikeller bilişin-zihnin ya da *idea*'nın birer yansıması veya kopyasına dönüşmektedir; aksine marksistlerde olduğu gibi materyalist bir epistemoloji ve ontolojiden besleniyorsa, uygarlık, maddî süreçlerin kendisine ve fonksiyonlarına gönderme yapar hale gelmektedir. Epistemolojik ve ontolojik anlamda genelde monist/tekçi ve indirgemeci olan idealizm ile materyalizmi eleştiren ve onları birleştirmeye yönelik düalist/ikici bir düşünürde ise uygarlık, bir ikileme dönüşmekte, Descartes'in önceden kurulmuş iki saat örneğindeki gibi, birbirine pamuk ipliğiyle bağlı ve adeta birbirini hiç etkilemeyen maddî ve manevî tözler olarak iki öbeğe bölünmektedir. Bu tür düşünürlerde, bizim düşünce geleneğimizde Ziya Gökalp'te görüldüğü gibi, çoğu kez uygarlık maddî ve evrensel unsurlara atfedilmekte, manevî yön ise, kültür kavramıyla ifade edilip, yerel, millî unsurlara gönderme yapmak için kullanılmaktadır¹¹ ve adeta ikisinin birbirinin hiç etkilemediği gibi bir ima ortaya çıkmaktadır. Tekrar etmek gerekirse, monist/tekçi olan idealistler, uygarlığın tüm içerimlerini düşünsel olanda, materyalistler maddî olanda eritmeye ve ona indirgemeye ve ondan türetmeye çalışırken, düalistler/ikiciler, maddî ve manevî olanı etkileşimsizliğe gönderme yapar biçimde birbirinden ayırmaktadırlar.¹² Burada etkileşimi dikkate alan kimi düalist/ikici yaklaşımları göz ardı ettiğimiz düşünülmemelidir; ancak onlar ya biliş-zihne-idea'ya önem vermeleri veya maddî olanın ön plana çıkarmaları yüzünden, idealizm ya da materyalizme kayma eğilimi taşırlar. Yani nihai olarak birini diğerinden türetmekle, birini ötekine indirgemiş olurlar.

Uygarlık kavramının etimolojik çözümlemesi ve onun teknik bir terim olarak konumlanışı konusunda bu kısmî-felsefi belirlenimimizden yola çıkarak şu soruları sorabiliriz: Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) uygarlığı nasıl kavramsallaştırmaktadır? Kavramsallaştırmasının gerisinde, ne türden süreçler

¹⁰ Sözgelimi farklı yaklaşım ve tanımlar için bkz. Osman Çetin, "*Kültür ve Medeniyet*", s.7 vd.

¹¹ Bkz. Osman Çetin, "*Kültür ve Medeniyet*", s.7.

¹² Bu bağlamda kültür ile uygarlık arasında da bir ayırım yapıldığını; kültürün milli, uygarlığın evrensel sayıldığı görülür. Sözgelimi bkz. Osman Çetin, "*Kültür ve Medeniyet*", s. 8-9.

yatmaktadır? O, felsefi anlamda bir monist/tekçi, yani uygarlığı *idea*'ya ya da *materia*'ya indirgeyen bir düşünür müydü, yoksa uygarlığı iki öğeye ayırıp maddî ve manevî kısmının birbirine pamuk ipliğiyle bağlı olduğu ya da etkileşimsiz olduğu tezini savunan bir düalist/ikici miydi? Veya maddî ve manevî unsurların karşılıklı etkileşimini mi temel alıyordu? Daha da önemlisi, bir veteriner hekim ve edebiyatçı olarak, isterseniz şair olarak diyelim, onu uygarlık sorunsalını irdelemeye iten nedenler nelerdi? Tartışmalarında, uygarlığın ne olduğu, nasıl doğduğu, nasıl geliştiği ve nasıl gerilediğine ilişkin neler söylemektedir? Uygarlığın ne olması gerektiğine ilişkin saptamaları var mıdır, varsa nelerdir? Kuşkusuz uygarlığın fiilen/aktüel olarak ne olduğu, nasıl geliştiği ve gerilediği sorusuna yanıt vermek, bir sosyolog gibi gözlemci bir yaklaşımı ve gözlemlerini yorumlayacak kuramsal bir altyapıyı gerektirirken, ne olması gerektiğine yanıt aramak ise, olması arzulananı aramak anlamına gelmektedir ve bu felsefi bir tutumu ifade etmektedir. Yani bir uygarlık ütopyası arzusunu ve önerisini dile getirmektedir. Kanımca Akif'te hem sosyolojik hem de felsefi yaklaşımın izlerini görmek olasıdır. Gelin, belge inceleme ve metin çözümleme yöntemleri ışığında sorduğumuz soruları, Akif'in şiir külliyatı olan *Safahat*'ını ve çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarını irdeleyerek, ama sonuncusundan başlayarak yanıtlamaya çalışalım. Son sorudan başlayalım; çünkü diğer sorular, Akif'te doğrudan değil dolaylı olarak yanıt bulmaktadır.

2. Akif'te Fiilî/Aktüel Uygarlık Örnekleri: Doğu ve Batı Uygarlığı

Akif, bize doğrudan bir uygarlık imgesi sunmaz; onun uygarlık imgesi Doğu ve Batı'nın eleştirisinden damıtılır ve bu yüzden diyalektik bakışında gizlidir. Bu bakış, gerçekçi bir temele dayanır; çünkü gözlem temellidir. Gözlemine konu olan, birer uygarlık numunesi olarak beliren Doğu ve Batı'nın fiilî/aktüel durumudur. Ona göre fiilî/aktüel durum şöyledir: Doğu güçsüz ve sömürünün odağındadır; Batı ise, Akif'in deyişiyile söylersek, güçlünün haklılığı ilkesine dayanarak, geri olanı sömürgeleştirmiş ve sömürgeleştirmektedir.¹³ şu halde Akif'te fiilen/aktüel olarak tartışılan Doğu ve Batı olmak üzere iki uygarlık söz konusudur. Akif Batı'nın ileriliği, Doğu'nun geriliği ve sömürgeleştirilmesi durumunu bizzat gözlemlemiş, gözlemlemekle yetinmemiş bizzat yaşayarak iliklerine değin duyumsamış bir düşünürdür. O, bu sarmaldan, yani ezen ve ezilen uygarlık anlayışından diyalektik yöntemle çıkış yolu arayan bir düşünür olarak görülebilir. Onun aradığı çıkış, Doğu

¹³ Akif şöyle der: Siyasetin kanı: Servet, hayatı: Satvettir; Zebûnkuş Avrupa bir hak tanır ki: Kuvvettir. M. Akif Ersoy, *Safahât*, Hazırlayan: Kemal Bek, (Özgün Dili ve Günümüz Türkçe'siyle), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 406.

ve Batı'daki pozitif ve negatif unsurların analizi üzerinde temellenir. Bu açıdan Akif, uygarlığa bakışta toptancı bir düşünür olarak görülemez; yani o; fiili/aktüel anlamda ne tümüyle Doğu uygarlığından yanadır, ne de tümüyle Batı uygarlığına düşmandır; her iki uygarlığın fiili/aktüel haline de diyalektik bakmakta, pozitif ve negatif unsurlarına analitik olarak yaklaşmaktadır. Bu açıdan o, yiğidi öldür, hakkını yeme, sözünde dile getirilen hakikate sadıktır. Kuşkusuz bunun, dürüst, haksever kişiliğiyle de ilişkisi kurulabilir. O, toptancı olanları eleştirerek şöyle der:

“Memleketimizde iki sınıf halk görüyoruz: Ne varsa Şark'ta vardır, Garb'a doğru açılan pencereleri kapamalıyız, diyenler. Ne varsa Garp'ta vardır. Harîm-i âilemizi bile Garplılara açık bulundurmalıyız, iddiasına kadar varanlar. Bana öyle geliyor ki, ne varsa Şark'ta vardır, diyenler, yalnız Garb'ı değil, Şark'ı da bilmiyorlar, nitekim ne varsa Garp'ta vardır, davasını ileri sürenler, yalnız Şark'ı değil Garb'ı da tanımıyorlar.”¹⁴

Onun yaşadığı dönemde en temel uygarlık örnekleri olarak gördüğü Doğu ve Batı'ya bakışında, şanslı bir düşünür olduğu gerçeğinin altını çizmek gerekir. Bu şansını kavrayabilmek için onun aldığı eğitimi ve Teşkilat-ı Mahsusa'da ve Milli Mücadele'de yüklediği görevleri, yaptığı gezileri bir parça açmak gerekir. Bu iki husus, onun fiilen varolan Doğu ve Batı uygarlığının neliği tartışmasında, bilgi birikiminin ve düşünsel çerçevesinin ana çatısına gönderme yapmaktadır.

İlk husus, onun aldığı eğitimde saklıdır: O, eğitim yaşantısına, Emir Buhari Mahalle Mektebinde başlamış, Fatih İbtidaisine gitmiş, Fatih Merkez Rüşdiyesi yıllarında özel öğretmenlerden, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri almıştır. Mülkiye İdadisinden mezun olan Akif, Yüksel İdadide okumayı hak etmişse de, babasının vefatı, evlerinin yanması ve geçim sıkıntısı yüzünden, pratik kaygılarla, parasız yatılı oluşu ve mezuniyet sonrası iş bulma imkanı geniş olması ve maaşı daha yüksek olması nedeniyle Mülkiye Baytar Mektebine devam etmiştir.¹⁵ Mülkiye Baytar mektebi, Osmanlı'nın son dönemlerinde medrese-batılı okul karşıtlığı düşünülürse, batı kökenli laik ve bilimsel eğitim yapan bir kurum olarak karşımıza çıkar. Bu formal eğitim kurumları yanında kuşkusuz Akif'in en temel öğretmeni babasıdır, ondan köklü bir din eğitimi almış gibi gözükmektedir; zira o, Fatih

¹⁴ M. Akif Ersoy, Ersoy, “*Edebiyat Bahisleri*”, Sırat- ı Müstakim, cilt: 6, no: 147, 1327, s. 357.

¹⁵ Bkz. Ferruh Dinçer, *Veteriner Hekim Gözüyle Veteriner Hekim Mehmet Akif Ersoy*, Türk Veteriner Hekimleri Birliği Yayını, Ankara 2011, s. 11.

medresesi müderrislerinden, Mehmet Tahir Efendi'dir.¹⁶ Öyle anlaşılıyor ki Akif, hem laik hem de dinî bir eğitim almıştır; laik eğitimi formel eğitimine, dinsel eğitimi ise babasına borçludur; bu anlamda onun dinle aileden gelen köklü bir bağı bulunmaktadır. Babası kanalıyla o, Arapça, din bilgisi ve Doğu uygarlığı alanlarında önemli bir bilgi birikimi elde etmiş gibi gözükmektedir. Onun Sadi ve Mevlana'yı özgün metinlerinden okuduğu, yine İslam kültürüne ait temel bilgileri özgün kaynaklarından öğrendiği anlaşılmaktadır. Onun dinsel eğitimi ve dine ilgisi nedeniyle İslam modernizminin öncüsü olan Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh'u da okuduğu ve onlardan etkilendiği ve hatta onları savunan yazılar kaleme aldığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Bu durum, onun İslam'ı anlaması ve yorumlaması üzerinde

¹⁶ Hakan Arslanbenzer “*Şairin Düşünür Olarak Portresi*”, Akif'ten Asım'a içinde, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.10.

¹⁷ M. Akif, “*Cemaleddin Efganî ve Hasbıhal*” Türkiyede İslamcılık Düşüncesi/Temel Metinler içinde, hazırlayan: İsmail Kara, Gerçek Hayat, 2001, s. 285-288. Akif'in adlarından saygıyla söz ettiği ve dinsiz ya da Vahhabi olmadığını göstermeye çalıştığı Efganî ile ilgili çok farklı görüşler ileri sürülmektedir. Sözgelimi Abdülhamit Han anılarında ondan şöyle söz etmektedir: “Cemaleddin Efgani'yi yakından tanırdım. Mısır'da bulunuyordu. Tehlikeli bir adamdı. Bana bir ara "Mehdilik" iddiası ile bütün Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı teklif etmişti. Buna muktedir olamadığını biliyordum. Ayrıca İngilizlerin adamı idi ve çok muhtemel olarak İngilizler beni sınamak için bu adamı hazırlamışlardı. Derhal reddettim. Bu sefer Blund ile işbirliği yaptı. (...) Bununla yetinmedim, Musul ve Bağdat'ta açtığım petrol kıyıları da hükümetçe kapattım! İngilizler darılıp, kazıları olduğu gibi bıraktılar. Fakat hemen ardından, Cemaleddin Efganî yolu ile hilafet meselesini kurcalamaya başladılar. Hicaz emirini ele geçirerek maksatlarına ulaşmak istiyorlardı.” Bkz. *Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri*, hazırlayan: İsmet Bozdağ, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 72 vd. Abdülhamit'in İngilizlerin ajanı olarak gördüğü Efganî'yi, öğrencisi Abduh'la birlikte masonlukla suçlayanlar da olmuştur. Bkz. M. Sabri Efendi, *Mevkîf el-Akl ve el-İlm ve el-Âlem*, Beyrut 1314, c. I s. 133. Hatta Efganî'nin başlattığı ve Abduh'un sürdürdüğü İslam'da reform yapma girişiminin Batılılar tarafından desteklendiği ve finanse edildiği de ileri sürülmüştür. Bkz. M. Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, s. 91 vd. Efganî ve öğrencisi Abduh'a ilişkin söylenen şeylerin değeri her ne olursa olsun, özellikle Efganî'nin Renan'la yaptığı tartışmada ileri sürdüğü, tüm dinler gelişme engeldir değerlendirmesi ilginçtir. “İlmin tekâmülünde İslâm'ın bir mâni teşkil ettiği doğru ise de bu mâninin bir gün ortadan kalkmayacağını söylemek mümkün müdür? İslâm bu mevzuda diğer dinlerden hangi cihetle ayrılır? Bütün dinler kendi bünye ve üsluplarına göre müsamahasızdırlar (...) Halbuki İslâm cemiyeti henüz dinî vesayetten kurtulmamıştır... İslâm cemiyetinin de bir gün bu vesayet bağıını koparacağı ümidini

derin bir etki bırakmıştır. Aynı şekilde onun laik eğitiminin Batı'yı tanmasına yol açtığı, Fransız şair ve edebiyatçıları özgün metinlerinden okuduğunu göstermektedir. Bu ikili eğitim ona, hem Doğu hem de Batı düşüncesi ve uygarlığını tanıma konusunda önemli katkılar sağlamış gibi gözükmektedir.

İkinci husus, Ersoy'un yaptığı gezilerin ve bu gezilerdeki gözlemlerin onun düşün dünyasına derin etkisinde saklıdır. Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılımı ve bu gizli örgüt içindeki çalışmaları¹⁸, ona gözlem ve bilgi birikimi açısından çok şey kazandırmıştır. O, laik-modern veterinerlik eğitimi gereği, iyi bir gözlemcidir ve

---

beslemekten kendimi alamıyorum. Batı cemiyeti için Hıristiyan akidesi bütün şiddet ve müsamahasızlığına rağmen hiçbir zaman yenilemeyecek bir mâni olmamıştır. Hayır, İslâm'da bu ümidin beslenmediğini kabul edemem. Ben burada Renan'a karşı Müslümanlığı değil, barbarlıkta ve cehalette yaşamağa mecbur kalacak yüz milyonlarca insanı savunuyorum. Müslümanlığın, ilmi ve ilmî tekâmülü yok etmek isteği bir hakikattir. (...) Din mensupları, bir öküzün arabaya koşulduğu gibi bir dogmanın, mezhebin esiri olarak şeriat ehli tarafından evvelce çizilmiş yolda aynen yürümeye mecburdurlar (...) Arap medeniyetinin dünyaya canlı bir parlaklık saçtıktan sonra nasıl birdenbire söndüğünü sormamıza müsaade edilmelidir. Bu meşale o zamandan beri nasıl tekrar yakılmamış ve Arap alemleri neden tekrar karanlıklara gömülmüştür? Bu noktada İslâm Dini'nin mesuliyeti tamamen meydandadır. Gayet açıktır ki İslâm dini yerleştiği her yerde ilmi bertaraf etmek istemiş ve bu gayesini gerçekleştirmede, despotizmin yardımıyla çokça faydalanmıştır. (...) Dinler isimleri ne olursa olsun birbirlerine benzerler. Dinlerin felsefe ile uyuşmaları mümkün değildir. Din insana iman ve itikadı zorla kabul ettirir halbuki felsefe, onu itikatlardan tamamen veya kısmen uzaklaştırır... Din üstün olduğu zaman felsefeyi bertaraf etmiştir. Felsefe hakim olduğu zaman ise aksi varit olmuştur. İnsanlık var oldukça dogma ile serbest tenkit, din ve felsefe arasındaki mücadele bitmeyecektir. Bu hırslı mücadelede, hür düşüncenin galip gelmeyeceğinden korkuyorum.” Bkz. Cemaleddin Efgânî, *Journal des Débats Gazetesi*, 18 Mayıs 1883, s. 2, (Tercümesi: Alaaddin Yalçınkaya, Cemaleddin Efgani, Osmanlı Yayınları, İstanbul 1991, s. 144-151. Akif'in Fransızca bildiği ve Efgani'nin kimi yapıtlarını çevirdiği düşünülürse, onun anılan düşüncelerinden habersiz olduğunu söylemek pek doğru olmasa gerektir. O zaman şu soru akla gelmektedir: Bu türden düşünceler savunan birisini niçin savunmakta ve sık sık ondan söz etmektedir? Bu soruya doyurucu bir yanıt vermek oldukça güç gibi görünüyor.

¹⁸ Akif, İttihad ve Terakki partisine üye olup, Teşkilât-ı Mahsusa'ya girerken yeminin içinde yer alan “cemiyetin bütün emirlerine bila kaydu şart itaat” ibaresinin değiştirilmesini istemiştir. Bu açıdan, onun tam bir İttihatçı olduğu fikri hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. M. Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, Timaş Yayınları, İstanbul 2005, s. 86 vd.

gezdđiđi yerleri bir bilim insanı edasıyla incelemektedir. Onun çeşitli vesilelerle, özellikle Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla, Rusya, Tőrükistan, Berlin, Hindistan, Mısır ve Milli Mücadele yıllarında halkı kurtuluşa sevk etmek için Anadolu'nun pek çok köşesine yaptığı yolculuklar¹⁹, Doğu ve Batı uygarlığının halihazırdaki durumunu görmek ve karşılaştırmak için zengin, somut veriler elde etmesine zemin hazırlamıştır. Onun karşılaştırma temelli yaklaşımını Dinçer'inde haklı olarak belirttiği gibi veterinerlik eğitimine bağlamak olasıdır.²⁰

Anılan iki husus, Cemal Kuntay'm değişiyle, Akif'in dürüstlüğü temel alan eğilip bükölmez kiřiliđiyle²¹ birleşince, şiirlerine realist bir söylemle yansımıştır. O, yoğun toplumcu öğeler taşıyan şiirsel söylemiyle ilgili şu açıklamaıı yapmaktadır:

“Hayır, hayâl ile yoktur benim alış verişim...”

İnan ki: Her ne demişsem görüp de söylemişim.

şudur cihanda benim en beğendiğim meslek:

Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!”²²

Hayalle alış verişinin olmayışı, görüp de söylemesi Akif'i, Doğu ve Batı uygarlığına ilişkin bir sosyolog gibi özgün gerçekçi betimlemeler yapmaya itmiştir. Onun seyahatleri ve bu sırada gözlemledikleri ve bizzat yaşadıkları, gerek Doğu gerekse Batı uygarlığının ne olduğuna ilişkin ona ilk elden gözlemsel veriler sunmuştur. Bu gözlemsel verileri, Akif'in uygarlık imgesini anlamak için ayrıntılı olarak ele almak gerekmektedir. Zira o, bu gözlemsel verilerin eleştirisinden bir filozof gibi olması gereken uygarlığa ilişkin kendi sentezini geliştirmeye yönelecektir. Ayrıca onun uygarlık tezi açısından monist mi, düalist mi, idealist mi, yoksa materyalist mi olduğu sorusunun yanıtı da bu gözlemlerini nasıl açıkladığında gizlidir. Gelin, önce onun Doğu'da gördüklerini ve fiilen varolan Doğu uygarlığına ilişkin betimini ele alalım.

¹⁹ M. Cemal Kuntay, age., s. 213 vd.; Hakan Arslanbenzer, agm., s. 12-14.

²⁰ Dinçer, Akif'te gördüğümüz karşılaştırmalı yaklaşımı, onun veterinerlik eğitimine bağlamakta ve veterinerlik eğitimde gündeme gelen karşılaştırmalı anatomi derlerine gönderme yapmaktadır. Bkz. Ferruh Dinçer, *Veteriner Hekim Gözüyle Veteriner Hekim Mehmet Ákif Ersoy*, s. 11 vd.

²¹ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, 197 vd.

²² M. Akif Ersoy, *Safahât*, s. 367.

3. Akif'in Dilinde Fiilî/Aktüel Doğu Uygarlığı:

Akif'in, Doğu uygarlığının kendisine görünen yüzüne yönelik en çarpıcı betimini, sırasıyla Süleymaniye Kürsüsü'nde, Fatih Kürsüsü'nde ve Gölgele içinde yer alan Şark adlı şiirinde görmek olanaklıdır.²³ Tüm bu betimler birbirini desteklemekte ve tamamlamaktadır. Kuşkusuz benzer betimleri, yeri geldikçe değini biçiminde Safahat'ın diğer kitaplarında da yer yer gözlemlemek mümkündür. Bu şartırcı değildir; çünkü Akif'in temel problematiği, Doğu'nun geri kalmışlık sorununa odaklanır; bu sorun Batı'nın hasta adam diye nitelediği Osmanlı'nın son dönem tüm düşünürlerinin en temel problematiğidir.²⁴ O, Doğu'ya ilişkin çözümlerinin, hayalî değil, gözleme dayandığını kanıtlamak istercesine daima, Doğu'ya yaptığı seyahatlere atıf yapar. Bu tutumu bir bilim adamı tutumunu anımsatır. Süleymaniye Kürsüsü'nde, Doğu uygarlığına ilişkin gözlemine konu olan yerlere şöyle atıfta bulunur:

“Bana siz âlemi İslâm-ı sorun, söyleyeyim,

Çünkü hiçbir yeri yok gezmediğim, görmediğim.

Şark-ı Aksâ'dan alın, Mağrib-i Aksâ'ya kadar.

Müslüman yurdunu baştan başa kaç devrim var!²⁵

Akif, oraları salt gezmek ve görmek için gitmediğinin de altını çizer ve kafa gezdirmediğini, küçük ve büyük insanlarla konuştuğunu, durumlarının neden öyle olduğunu anlamak istediğini belirtir; yani diğer bir deyişle bir sosyolog gibi araştırmalar yaptığını ima eder:

“Şarkı baştan başa yıllarca dolaştım gezdim,

Hem de oldukça gördüm... Kafa gezdirmedim!

²³ Akif'in Doğu betimi ile ilgili bir çözümlemeyi, I. Mehmet Akif Ersoy Uluslararası Sempozyumun'da sunduğumuz, *Mehmet Akif Ersoy'un Şiirsel Söyleminde Doğunun Geri Kalmışlığının Felsefi Çözümlemesi* adlı bildirimizde yapmıştık. Bu yüzden burada amacımız doğrultusunda bir özet yapmakla yetiniyoruz. Bkz. Hasan Aydın, “*Mehmet Akif Ersoy'un Şiirsel Söyleminde Doğunun Geri Kalmışlığının Felsefi Çözümlemesi*”, I. Mehmet Akif Ersoy Uluslararası Sempozyumu, Burdur 2009, s. 327-336.

²⁴ Hasan Aydın, “*Mehmet Akif Ersoy'un Şiirsel Söyleminde Doğunun Geri Kalmışlığının Felsefi Çözümlemesi*”, s. 327-336.

²⁵ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 268.

Bu Arap'mış, bu Acem'mış, bu Tatar'mış demedim,

Müslüman unsurunun hepsini gördüm kendim.

Küçük âdemlerinin rûhunu tetkik ettim,

Büyük âdemlerinin fikrini ta'mik ettim."²⁶

Akif'in Müslümanların yaşadığı tüm ülkelere yönelik gezileri ve sosyolojik gözlemleri, belli bir perspektifin ürünüdür ve bu perspektif, açıkça Batılıdır. Batılıdır; çünkü o, Doğu'ya baktığında Batı uygarlığının gelişmiş yüzü olan bilim, eğitim ve sanayi gibi temel ölçütler ışığında bakmaktadır. Bu açıdan gözlem içerikli metinlerin daima Doğu-Batı karşıtlığı temelinde sunulduğu görülür. Onun Batı'ya ilişkin bilgisi, adeta Doğu'yu değerlendirmek için bir ayna işlevi görmektedir. Batı'nın bilim, eğitim ve sanayide gelişmişliği, Doğu'nun ise bu alanlarda geriliği onu, İslam dünyasının klasik çağında bilim ve bilimsel başarıları ile dönemindeki Müslümanlarının geriliği ikilemi sorunsalı içine sokar. Bu durum, onu, geçmişe yer yer nostaljik yer yer de işlevsel atıflar yapan, gözlediği nesnel koşullara köklü ve derin bir iç acısıyla eleştirel açıdan yaklaşan bir düşünüre dönüştür.

Şark'ın ki, mefâhir dolu, mâzî-i kemâlî,

Ya Rab ne onulmaz yaradır şimdiki hâli.²⁷

Kendi söylemiyle, o, onuncu yüzyıldan beri yaşanan İslam tarihine, İslam'ın aydınlık ve uygar yüzünü kararttığı için, acımasızdır. Doğu'ya baktığında ilk gördüğü şey, bir zamanlar uygarlığın beşiği olan yerlerin, yani Doğu'nun, Müslümanların yaşadıkları yerlerin işgal edilmişliğidir. Asya'daki Müslümanların büyük kısmı Rusların egemenliğinde yaşamaktadır; Hindistan'da İngilizler, Cezayir'de, Fas'ta ve Tunus'ta Fransızlar egemen olmuştur.²⁸ Osmanlı'da büyük bir kuşatmanın altındadır. Bu neden böyledir? Bu bir kader midir? Akif, bunun kader olmadığını düşünür; tüm sorun, Müslümanların, doğa yarasını yani sünnetullahı anlayamamasıdır.²⁹

²⁶ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 306.

²⁷ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 742.

²⁸ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 261-309.

²⁹ M. Akif Ersoy, "Fatih Kürsüsünden Vaaz (Sa'y ve Tevekkül)", *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi/Temel Metinler içinde*, hazırlayan: İsmail Kara, Gerçek Hayat, 2001, s. 291-300.

Emperyalistlerce kuşatılmış bu bölgelerdeki insanlara baktığında Akif, ümitsiz, birbiriyle kavgalı, milliyetçilik sevdasına düşmüş, eğitimsiz, câhil, geleneklere, göreneklere körü körüne bağlı, tevekkülcü, kadercı, yeniliğe ve gelişmeye düşman ve her şeyden önemlisi iki yüzlü ve erdemsiz insanlar görür.³⁰ Akif'in yeniliğe ve ilerlemeye vurgusu oldukça dikkat çekicidir.³¹ Bu insanlarda ortak birliktelik düşüncesi o denli yok olmuştur ki, kimisi günü gün etme peşinde, kimisi emperyalistlere hizmet etmekte, kimisi, körü körüne Batı'yı taklide yönelmekte, ama taklit ettikleri de daha çok Batı'nın erdemsizlikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu insanlar, bilincini yitirmiş, kendi köklerini unutmuş, atıl, pasif ve hiçliğe karışmış insanlardır. Bu ümitsiz, erdemsiz, bilgisiz, gelenekçi, yeniliğe, ilerlemeye kapalı insanların yaşadıkları maddî koşullar da bir o kadar kötüdür. Sanayinin adı bile yoktur; tarım ve hayvancılık egemendir, ancak o da, Adem nebi usulüyle yapılmaktadır; insanlar miskin ve tembeldir; kahvehane köşelerinde boş boş, umutsuzca oturmaktadır; medreseler yıkıktır; ayakta kalanlar da, halkın derdine şifa olacak herhangi bir pratik bilgi vermemektedir. Eğitimsizlik en temel sorundur; halk okuma yazma dahi bilmemektedir. Herkesin her şeyle ilgilendiği, uzmanlaşmanın ve güçlü bir işbölümünün oluşmadığı bir toplumsal yapı söz konusudur.³²

Gölgeler'in Şark adlı şiirinde, “ne gördün Şark'ı çok gezdin? diyorlar, sorusun yanıt verirken Akif, orada, ‘yıkılmış iller ve köprüler, çökmüş kanallar, serilmiş yuvalar, yolcusuz yollar, buruşmuş yüzler, tersiz alınlar, işlemez kollar, düşünmez başlar, bükülmüş beller, incelmış boyunlar, kaynamaz kanlar, aldırılmaz yürekler, paslı vicdanlar, zorbalıklar, baskılar, alçalmalar, iki yüzlülükler, türlü iğrenç tutkular, türlü hastalıklar, örümcek bağlamış tütmez ocaklar, yanmış ormanlar, ot basmış ocaklar, küflü harmanlar, ekimsiz tarlalar, cemaatsiz imamlar, gaza adıyla birbirini öldüren zavallı dindaşlar, ıpsız yuvalar, kimsesiz köyler, çökük damlar, yarın düşüncesini bilmeyen akşamlar, mezarlar, öte dünyalar ve nihayet bunalmış üçyüz elli milyon can gördüğünü’ söylemektedir.³³ Gördüğü, şeyler onu, öylesine derinden etkilemiştir ki, ‘İlahi, gördüğüm âlem mi insanîyetin mehdi? Bütün umrân-ı tarihin bu çöllerden mi yükseldi?’ deyişleriyle sitem etmektedir.³⁴ Onun Doğu’da

³⁰ Fatih Kürsüsünde bu konuda bol veri içermektedir. M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 364-453.

³¹ İsmail Kara, “*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesine Giriş*”, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi/Temel Metinler içinde*, hazırlayan: İsmail Kara, Gerçek Hayat, 2001, s. 14-15.

³² Fatih Kürsüsünde bu konuda bol veri içermektedir. M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 364-453.

³³ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 689-690.

³⁴ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 689-690.

gördüğü öz olarak kendi köklerine yabancılaşmış, hem maddî hem de manevî anlamda çökmüş bir uygarlıktır. O, Süleymaniye Kürsüsü'nde vaizin ağzından, gözlemediği Doğu uygarlığını şöyle betimler:

“Dönün de âtil olan Şarkı seyredin: Ne geri!

Yakında kalmayacak yeryüzünde belki yeri!

...

Zaman zaman görülen âhiret kılıklı diyar;

Cenâzeden o kadar farkı olmayan canlar;

Damarda seyri belirsiz, irinleşen kanlar;

Sürünmeler, geberip gitmeler, rezâletler;

...

Dilencilikle yaşar derbeder hükûmetler;

Esâretiyle mübâhî zavallı milletler;

Harâbeler, çamur evler, çamurdan insanlar;

Ekilmemiş koca yerler, biçilmiş ormanlar;

Durur sular, dere olmuş helâ-yı carîler;

Sıtmalar, tifolar, türlü mevt-i sârîler;

Hurafeler, üfürükler, düğüm düğüm bağlar;

Mezar mezar dolaşp, hasta baktıran sağlar...

Atâletin o mülevves teressübâtı bütün!

Nümûne işte biziz... Görmek isteyen görsün!

Bakın da haline, ibret alın şu memleketin!

Nasıldın ey koca millet? Ne oldu âkibetin?

Yabancılar ediyormuş -eder ya- istikrâh,

Dilenciler bile senden şereflidir billâh.

Vakaarı çoktan unuttun, hayâyı kaldırdın;
 Mukaddesâtı ısırдын, Hudâ'ya saldırdın!
 Ne hatıratına hürmet, ne ananâtını yâd;
 Deden de böyle mi yapmıştı ey sefil evlât.”³⁵

Akif'in fiilî/aktüel Doğu uygarlığına ilişkin gözlemlerinden yola çıkarak yaptığı betim gerçekten çok katıdır, edebî ve çarpıcı bir dille ifade edilir. Onun Doğu'ya ilişkin hemen her söyleminde, güçlü bir içsel çelişki, hayal kırıklığı ve sitem gözlenir. Buna rağmen o, geçmişten günümüze Doğu uygarlığına baktığında, tarihe dönerek yer yer pozitif unsurları da hatırlatmayı ihmal etmez. Akif bu konuda kendini mağdur hissetmekte, atalarına kendine ümitsizlik aşıladıkları için onları eleştirmektedir.

“Neslim ürkekmiş, evet, yoktu ki ürkmeyeni;
 Yürü oğlum! diye teşcî edecek yerde beni,
 Diktiler karşıma bir kapkara müstakbel ki,
 Öyle korkunç olamaz hortlasa devler belki!
 Bana dünyaya çıkarken batacaksın dediler...
 Çıkmadan batmayı öğren, ne kadar saçma hüner!
 Ye'si ezber bilirim, azmi yüzünden tanımama;
 Okutan böyle okutmuştu, beğendin mi İmam?
 ...
 Bir ışık gösteren olsaydı eğer, bir tek ışık,
 Biz o zulmetleri bin parça edip çıkmıştık.”³⁶

Akif, Doğu'nun geçmişine baktığında güçlü bir uygarlık görür ve onu sık sık yineler; bu yineleme işlevseldir; topluma güven aşılama ve ümitsizliği kırmaya dönüktür. Sanki Akif, silkin ey Doğu, geçmişte sen öncüydün, bunu yine başarabilirsin, kendine güven demek istemektedir. Bunu yaparken o, öyle bir üslup

³⁵ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 401-402

³⁶ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 622.

kullanır ki insanlığın ve uygarlığın beşiği olan Doğu'nun, İbn Sînâlar, Fârâbiler, Gazzâlîler, İbn Rüşdler yetiştirdiğini, bir zamanlar Batı'ya medeniyet öğrettiğini, bunu yeniden başarabileceğini söylemek ister.³⁷ Umut aşılamaya dönük bu dil sertleştiğinde onu, katı bir söylemle, Müslüman dünyasındaki egemen zihniyeti eleştirmeye yöneltir; adeta o, söylemiyle Doğu ile kavga eder; onu yerden yere vurur; gerçek İslam'dan uzaklaşmasından dolayı ona hesap sorar; amacı yıkmak değil, sert bir uyarıyla Doğu'nun kendine gelmesine hizmet etmek ve zihniyet yenilemesine yol açmaktır. Onca, nedensellik düşüncesini önemsemeyen, tembel, tevekkülcü, kaderci, ümitsiz, taklitçi, körü körüne geleneğe bağlı egemen zihniyet, Doğu'nun şu anki halinin temel nedenidir; ama bu zihniyetten kurtulunabilir. O, İslam diye sunulan bu egemen zihniyet'in İslam'ın özüyle örtüşmediğine inanır ve İslam modernizminin öncüleri olan Efgani ve Abduh gibi, İslam'ın temel kaynaklarından yola çıkarak bunların bir eleştirisini yapmaya çalışır.³⁸ Onun egemen olan halk metafiziğini eleştirirken benimsediği söylem gerçekten ilgi çekicidir ve insanda çok etkisi yaratır:

“Kadermiş! Öylemi? Hâşâ, bu söz değil doğru;

Belânı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.

Talep nasılsa tabi'î netice öyle çıkar.

....

Demek ki her şeyin Allah... Yanaşman, ırgadın o;

Çoluk çocuk ona ait: Lalan, bacım, dadın o;

Vekîl-i harcın o; kahyan, müdürü veznen o;

Alış seninse de, mes'ul olan verişten o;

Denizde cenk olacakmış... Gemin o, kaptanın o;

Ya ordu lâzım imiş... Askerin kumandanın o;

Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı o;

³⁷ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 637.

³⁸ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi/Temel Metinler içinde, hazırlayan: İsmail Kara, Gerçek Hayat, 2001, s. 305-321; . M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 365-453.

Tabîb-i aile, eczâcî... Hepsi hâsılı o.

Ya sen nesen? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!

Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu?

Hudâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ;

Utanmadan da tevekkül diyor bu cür'ete... Ha?"³⁹

Toplumda egemen olmuş bu yanlış metafizikten halkı kurtarmak için o, İslam'ın temel kaynaklarına ve asr-ı saadete dönmeyi önerir. Ancak bu öneri, dönemin koşullarına dönmeyi değil, o dönemin uygarlık yaratan ruhunu kavramayı ve o ruhu modern döneme taşımayı hedefler. Akif'in deyişiyle, 'doğrudan doğruya Kuran'dan alıp ilhamı, asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı; kuru dava ile olmaz bu, fakat ilim ister.'⁴⁰ Yoksa kimilerinin sandığı gibi, Akif'in öze dönüş hareketi, İslam'ın doğduğu koşullara dönmeyi salık veren, sosyal değişimi ve gelişimi hiçe sayan bir anlayış değildir. Çünkü Akif, aydınlanmacı ilerleme imgesine sahiptir; sürekli içtihat önerisi de bu ilerleme düşüncesinden beslenir. Bu imge onda o denli belirgindir ki, ileride olursa bile, sürekli ilerlemeyi ve yenilenmeyi ilke edinir:

"Bir millet ne kadar ileri giderse gitsin, ne kadar yükseklere çıkarsa çıksın, olduğu yerde durdu mu mahvolur. Çünkü bütün insanlık, alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor. İnsanlık coşkunu bir sel gibi, terakki ummanına atılmak için, alabildiğine akıyor. Bu selin önünde durulamaz. İşte biz de ya boğulacağız, ya o sel ile beraber gideceğiz. Görüyorsunuz ki, bütün insan milletleri ileriye gidiyor. Yalnız biz duruyoruz."⁴¹

Akif, aydınlanmadan gelen bu ilerleme fikrinin İslam düşüncesine yabancı olmadığını kanıtlamak istercesine, İbn Miskeveyh, İbn Haldun, Mevlana gibi düşünürlerde karşımıza çıkan tavrı kuramına da gönderme yapar; onca tüm alem, birbiriyle ilişkilidir ve evrendeki her şey durmaksızın bir tavırdan başka bir tavıra

³⁹ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s.406-407.

⁴⁰ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 636.

⁴¹ M. Akif Ersoy, "*Beyazıd Kürsüsünden Vaaz (İslam Birliği ve Milliyetçilik)*", Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi/Temel Metinler içinde, hazırlayan: İsmail Kara, Gerçek Hayat, 2001, s. 304.

doğru hareket etmektedir.⁴² Diğer bir deyişle, evren donuk değil, dinamiktir; tüm unsurlarıyla çalışmakta ve ileriye doğru hareket etmektedir.⁴³

Tüm bu çözümlemelerden çıkan sonuca göre Akif'te iki Doğu uygarlığı vardır; *birincisi* gönenli, bilgiye, erdeme, bilime değer veren, yenilikçi bir Doğu'dur ki, bunun temelleri Hz. Muhammed tarafından atılmış, bu uygarlık 10. yüzyıla kadar gelişerek varlığını sürdürmüştür. Bu uygarlık yeniliğe ve gelişime açıktır, bilim in'de de olsa gidip almayı, sürekli yenilenmeyi şart koşar. Bu uygarlığın birikimleri, Batı'ya da ışık tutmuştur. Akif şöyle der:

“O zaman ilimce, fence o kadar ileride idik ki, cahil frenkler tahsil için ta Avrupa'dan kalkıp Bağdat'a gelirler; ulemây-ı İşlam'dan ders alırlardı. Endülüs medreselerinde bir çok krallar, bir çok papazlar, vaktiyle okumuşlardı. Öyledir, dar'ül-irfân idi orası. Sonra cehalet yavaş yavaş taammün etti. Nihayet biz de bu hale geldik.”⁴⁴

İkincisi, 10. yüzyıldan Akif'in yaşadığı döneme değin gittikçe kötüleşen Doğu uygarlığıdır. Bu Doğu, Akif'e göre, uygarlık açısından İşlam'dan bir sapmadır; erdemsizliklerin, zorbalıkların, baskıların, ahlaksızlıkların ve erdemsizliklerin kol gezdiği, gelişime ayak uyduramamış bir uygarlıktır. Bu uygarlık nasıl düzelecektir? Bu sorunun yanıtını, biraz erteleyerek şimdi Akif'in gözlemlediği fiili/aktüel Batı uygarlığına bakalım.

4. Akif'in Diliyle Fiili/Aktüel Batı Uygarlığı:

Akif, tıpkı Doğu'ya bakışında olduğu gibi Batı'ya bakarken de şanslıdır; zira eğitimine ek olarak, Batı'yı da bizzat kendi gözlemleri aracılığıyla tanımaktadır. Hem 1. Dünya Savaşı yıllarında, Almanya'daki Müşlüman esirlerin durumunu görmek için Alman hükümetinin daveti üzerine Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla Berlin'e gönderilmiş, hem de aynı teşkilatın desteği ile işgal altındaki pek çok Müşlüman ülkede bilinçlendirme faaliyetlerine katılmak üzere, Mısır, Hicaz, Rusya, Türkistan, Hindistan vb. ölkelere yolculuk yapmıştır.⁴⁵ Berlin deneyimi, Batı uygarlığının gerek gelişmiş bilimsel-teknolojik yüzünü gerekse Batı'nın İşlam

⁴² M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 292.

⁴³ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 384 vd.

⁴⁴ M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 295.

⁴⁵ İsmail Kara, “*Mehmet Akif Ersoy: Hayatı ve Eserleri*”, Türkiye'de İşlamlık Düşüncesi/Temel Metinler içinde, hazırlayan: İsmail Kara, Gerçek Hayat, 2001, s. 257-258.

dünyasından nefretini görmesine katkı sağlamış, işgal edilmiş İslam ülkelerindeki gezisi ise, Berlin’de nispeten deneyimlediği Batı uygarlığının emperyalist yüzünü bütün çıplaklığıyla görmesine neden olmuştur.⁴⁶ Bu açıdan Akif, en az Doğu kadar Batı’yla ilgili de birincil elden gözleme ve bilgiye sahiptir. Bu gözlemlerinden yola çıkan Akif, bu sefer Doğu aynasından Batı uygarlığına baktığında, dört şey görür:

İlki, bilim, teknik, sanat, edebiyat ve sanayi alanında Doğu karşındaki ileriliktir. Akif bu ileriliğe hayrandır; onu öve öve bitiremez. Batı’nın bilim ve teknığe o denli vurgu yapar ki, insan bu vurguyu son dönem Osmanlı aydınındaki pozitivist tutumla ilişkilendirmeden edemez.⁴⁷ Bilim ve teknikteki ileriliği simgelemesi açısından Berlin örneği ilginçtir.⁴⁸ O, Berlin’de kaldığı oteli, İstanbul’un bitli, pireli, tahta kurlu otelleri ile karşılaştırır; yerden ısıtmalı kalorifer sistemi, oteldeki aydınlatma sistemi, tirenler, yollar, binalar adeta onu büyüler.⁴⁹ Eğer uygarlık, bu maddî unsurlardan ibaret ise, onca Batı Doğu’dan çok ileridedir. Bu ilerilik, Doğu ile karşılaştırdığında Akif’in dilinde yer yer üç yüzyıllık bir zaman dilimi olarak belirir.⁵⁰ O şu itirafta bulunur:

“Avrupalıların ilimleri, irfanları, medeniyetteki, sanayideki terakkileri inkâr olunur şey değildir.”⁵¹

Akif’e Berlin örneği, Batının *ikinci* bir yüzünü gösterir; bu yüz tutucu, kuralcı, İslam karşıtı, bağınaz bir yüzdür. Berlin Hatıratı’nda, çocuğunu yitirmiş bir kadına yaklaşır, onunla söyleşir, Doğu’da her gün yaşanan acıyı ve ölümleri dillendirir, ancak bir anne olarak Alman kadının vicdanında Doğu’ya yönelik en küçük bir acıma ve merhamet duygusunun olmadığını gözlemler.⁵² Akif, bu Almanya gezisinde, Batı’nın Müslümanlara yönelik ön yargılarının nasıl bir şey olduğunu bütün çıplaklığıyla öğrenir. Deneyimini kendisinden dinlemekte yarar vardır:

⁴⁶ M. Akif Ersoy, “Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap”, s. 306-307; *Safahat*, s. 494-529.

⁴⁷ Akif’le ilgili bir sempozyunda, onun odasına Louis Pasteur’un resmini astığını ve sürekli ondan söz ettiğini, onun için her seferinde, ne büyük adam, insanlığa ne büyük hizmet etti dediğini dinlemiştim.

⁴⁸ Mehmet Uysal, “Mehmet Akif’in Berlin Hatıraları’nda Batı(lı) İmgesi”, I. Mehmet Akif Ersoy Uluslararası Sempozyumu, Burdur 2009, s. 539-546.

⁴⁹ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 494-495.

⁵⁰ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 677.

⁵¹ M. Akif Ersoy, “Nasrullah Kürsüsünden”, Sebilü’r- Reşad, cilt: 18, no: 464, 1336, s. 250.

⁵² M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 513 vd.

“Bilirsiniz ki, bizim Harbi Umumiye’ye girmemizden en çok müstefid olan bir millet varsa, o da Almanlardı. (...) Ortada bir vakıa var ki, biz Almanlarla birlik olarak harbe girdik. Yüz binlerce şehit verdik. Yüz binlerce hânüman söndü. Milyonlarca saman kaynadı gitti. Şimdi Almanlar için ne lazım geliyordu? Ne yapacaklardı? Şüphesiz bütün dünyanın, bütün dünyadaki milletlerin kendilerine ilân-ı harp ettikleri bir zamanda böyle yegane müttelikleri olan bizleri sinelerine basacaklar, bütün gazeteleriyle, bütün kitaplarıyla, bütün edipleriyle, bütün muharrirleriyle bizi alkış, teşekkür tufanlarına boğacaklardı. Heyhat! (...) Bu Umumi Harbin ilk senesinde ben bir vazife ile Berlin’e gitmiştim, o aralık Almanya hükümeti bize dedi ki: Bizim Meclis-i Mebusan’ımızdaki bilhassa Katolik mebuslar kıyamet koparıyorlar. Almanlar gibi mütemeddin, mütefennin bir millet nasıl oluyor da Müslümanlar gibi, Türkler gibi vahşilerle ittifak ediyorlar? Bu bizim için zül değil midir? diyorlar. Aman makale yazınız, eserler yazınız, biz onları Almanca’ya tercüme ettirelim. Ta ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu bunların nazarında taayyün etsin! Almanya hükümeti haklı idi. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlık vahşetten, Müslümanlar ise vahşiden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları, hele müsteşrik denilip de şark lisanlarına, şark ulûmu funûna, şark ahlak ve âdetlerine vakıf geçinen adamları mensup oldukları milletin efkârını asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar müthiş bir surette zehirlemişlerdir ki, arada bir anlaşma, bir barışma husulüne imkan yoktu. (...) Heriflerin taassubu yaman! Kökleşmiş bir takım kanaatler, hakkı görmelerine mâni oluyor.”⁵³

Akif, ardından, harp esnasında Almanya imparatoru İstanbul’a geldiğinde, saf Müslümanlar olarak, halifenin mütteliki sıfatıyla ona sonsuz saygı gösterildiğini, hatta kandilmiş gibi camilerin minarelerinin kandillerle donatıldığını söylemekte⁵⁴ ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“Gelelim bizim bu gibi fedakarlıklarımıza karşı gördüğümüz muameleye. Düşmanlar, Kudüs’ü, bizim elimizden gasp ettikleri zaman, bu felaket Harb-ı Umûmî üzerine büyük tesir ikame etmişti. Yani Filistin cephesinin bozulması muharebe terazisini düşmanlarımızın tarafına epeyce eğdirmişti. Binaenaleyh, müttelikimiz olan Almanlarla yine Almanya’dan başka bir şey olmayan Avusturyalıların bu işten bizim kadar müteesir olmaları icap ederdi. İşte bakın ki, Kudüs, velev ki İngilizlerin eline geçmiş olsun, velev ki bu memleketin düşman

⁵³ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 307.

⁵⁴ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 308.

eline geçmesi, bu cephenin bozulması yüzünden muharebe bizim hesabımıza kaybolsun, tek Müslümanların elinde, Türklerin elinde kalmasın da hasmımız da olsa dindaşımız olan İngilizlerin eline geçsin, diyerek, Viyanalılar, şehriyi yaptılar. Evlerini donattılar. Bu maskaralığı men edip yakılan elektrik fenerlerini söndürünceye kadar Avusturya hükümetinin göbeği çatladı. Artık taassubun hangi tarafta, hürriyetin, müsamahakarlığın hangi tarafta olduğunu bu misallerle de anlamazsanız kıyamete kadar anlayacağımız yoktur.”⁵⁵

İslam’a ve Müslümanlara karşı bu önyargının temelinde Akif, Batı’lı düşün ve eğitim sistemini görür. Çünkü Batılılar, çocuklarına daha doğar doğmaz beşikte, biraz büyünce eşikte dinî, millî telkinlerde bulunurlar. Yabancılara karşı düşmanlık, husumet duyguları her fırsatta çocuklara aşılır. Kendi cinslerinden, kendi dinlerinden, kendi renklerinden olmayan diğerlerinin insan sayılamayacağını, bunların kafalarına eğitim yoluyla iyice yerleştirilir. Bu anlamda Batı’da ırkçı bir ideoloji de söz konusudur. Bu sebepten bunların, bir Doğuluyu, hele bir Müslümanı sevmelerinin imkanı yoktur. Bu, eğitim ve sanat aracılığıyla da pekiştirilir. Ressamları, meydana getirdikleri türlü türlü resimlerle, şairleri şiirlerle, edebiyatçıların maharetle yazdığı romanlarla, siyasileri gazetelerle hep onların bu hislerini canlı tutarlar.⁵⁶ Akif’e göre Avrupa uygarlığı iki düşman tanır; biri dışta, diğeri içtedir: Dıştaki İslam, içteki ise komünizmdir.⁵⁷ Komünizm, Avrupa’nın emperyalist yüzüne savaş açtığı ve Doğu’ya yapılanları zulüm sayıp karşı çıktığı için iç düşmandır ve onca, “Avrupa hükümetlerini tir tir titretmektedir.”⁵⁸ İslam ise, onların nezdinde dünyanın felahı için yok edilmesi gereken ezeli düşmandır. İslam’a dönük oryantalist bakışın, şarkiyat araştırmalarıyla da pekiştirildiğini söyleyen Akif, aslında ilginç bir saptamada bulunur. Gerçekten Batı’nın büyük Aydınlanmacı filozoflarının bile nasıl Türk ve Müslüman düşmanı olduğu, yapıtlarında açıkça görülmektedir.⁵⁹ Akif, bu durumdan sadece Batılıları sorumlu tutmaz; Müslümanların uygarlık yoksunu hallerinin bu kanının pekiştirilmesinde işlevsel olduğunu düşünür.⁶⁰

⁵⁵ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 308.

⁵⁶ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 309.

⁵⁷ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 317.

⁵⁸ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 318.

⁵⁹ Bu konuda Onur Bilge Kula’nın *Batı Edebiyatında Oryantalizm I-II* yapıtı oldukça zengin veriler içermektedir.

⁶⁰ M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 293.

Akif'in özel olarak Berlin genel olarak Batı'lı ülkelere ilişkin gözleminin ona gösterdiği *üçüncü* husus, Avrupa uygarlığının iki farklı yüzünün olduğudur. Akif'e göre, kitaplarda yazılan Avrupa ile gerçek Avrupa'yı birbirinden ayırmak gerekmektedir. Ona göre, Osmanlı aydını Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa efkar-ı umumiyesi konusunda hiç de gerçekçi olmayan bir nakaratın peşine düşmüştür. Onca lisan bilenler doğrudan doğruya, bilmeyenler ise çevirileri aracılığıyla Avrupalıların kitaplarını okumuş, bunlardan yola çıkarak onlara hayran olmuş, onlara övgüler düzmüştür. O söylemini şöyle sürdürür:

“Öyle ya gözümüzü açtık, Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa efkâr-ı umûmiyesi nakaratından başka bir şey işitmedik. Kiminin adaleti, kiminin hamiyeti, kiminin dehası, kiminin terakkiyatı kulaklarımızı doldurdu. Lisan bilenlerimiz doğrudan doğruya bu heriflerin eserlerini, bilmeyenlerimiz ise tercümelerini okuduk. Edebiyatları, hele edebiyatlarının ahlakî, insanî, ictimaî mevzuları çok hoşumuza gitti. Müelliflerin kıymeti ahlakiye ve insaniyelerini, eserleriyle ölçmeye kalkıştık. İşte bu mukayeseden itibaren aldanmaya, hatadan hataya düşmeye başladık. Bu adamların sözleriyle, özleri arasında asla münasebet, müşabehet olmayacağını bir türlü düşünemedik. İşte okuyup yazarlarımızın çoğuna ârız olan bu hata, bir zamanlar bana da musallat oldu. Bereket versin ki, yaşıml ilerledi, tecrübem arttı, hususiyetle Avrupa'yı, Asya'yı, Afrika'yı dolaşarak, Avrupalı dediğimiz milletlerin esareti altına, tahakkum altına aldıkları biçare insanlara karşı reva gördükleri zulmü, gadri, hakareti gözümle görünce aklımı başıma aldım.”⁶¹

Akif Avrupa uygarlığının bu yüzünü teyit etmek için, Mısırlı Prens Halim Paşa'nın Paris'te yaşayan Hoca Kadri Efendi'yi ziyaret ettiğinde, Avrupalıları nasıl buldun, sorusuna verdiği yanıtı da aktarır. Onca Hoca Kadri Efendi, ‘bu adamların güzel şeylerinin olduğunu’ söyledikten sonra, ‘evet pek güzel şeyleri vardır; lakin bilinmelidir ki, o güzel şeylerin hepsi, evet hepsi yalnızca kitaplarındadır’ dediğini aktarır. Ardından Akif, Avrupalıların, bilimleri, irfanları, medeniyetteki, sanayideki ilerilikleri inkar olunur bir şey değildir; ancak insanlıklarını, insanlara karşı olan muamelelerini, kendilerinin bu maddiyattaki ilerilikleriyle ölçmek katiyen doğru değildir, der.⁶²

⁶¹ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 306.

⁶² M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 307.

Kitaplarda yazan Avrupa ile, fiilî/aktüel Avrupa'yı birbirinden ayıran Akif, bu uygarlığın *dördüncü yüzü* olarak vahşi, çıkarıcı, sömürgeci, haçlı ruhundan asla vazgeçmeyen, misyoner emelliliğini gözler önüne serer.⁶³ Akif, duyarlı kişiliğiyle Batı'nın emperyalist uygarlık anlayışını bütün ayrıntısı ile görmüş ve çözümlemiş gibi görülmektedir. Onca Batılılar, ele geçirmeye niyetlendikleri ülkeleri önce içten tefrika yolu ile parçalamaya çalışırlar, aralarına nifak tohumları sokarlar, senelerce milleti birbiriyle boğuştururlar. Sersem ahali bu suretle yorgun düştükten sonra, gelip çullanırlar. Ona göre Batı aynı siyaseti, yaşadığı dönemde Osmanlı'ya karşı da kullanmaktadır; zaten onların her yerdeki siyasetleri budur. Hindistan'da, daha evvel Endülü's'te, sonraları Cezayir'de, İran'da hep böyle yapmışlardır; takip ettikleri siyaset, hep aynı siyasettir; değişmez.⁶⁴

Bu tefrika, ya inançsal açıdan ya da etnik açıdan unsurları parçalamaya dönüktür. Akif, Hindistan'da, emperyalizmin dinsel farklılıkları nasıl kullandıklarını gözlemler ve bir örnek vermeyi de ihmal etmez. Örnek İngilizlerin Hindistan'daki uygulamalarına gönderme yapmaktadır. Bu uygulamaya göre İngilizler, Müslümanlara Kurban Bayramı'nda, Budistler tarafından kutsanan inek kesmeyi telkin ederlerken, Budistlere de domuz kesip, başını camiye bırakmayı salık vermektedir. Akif'e göre, bu telkin ve uygulamayla İngilizler, Müslümanlarla Budistleri bir birine düşürmeyi amaçlamaktadır ve onca halk çoğu kez galeyana gelmektedir.⁶⁵ Etnik parçalamada ise, onca, etnik köken ve milliyetçilik düşüncesi kullanılmaktadır. Akif'e göre, etnik köken farklılığı ve milliyetçilik aracılığıyla da toplumları parçalamaya çalışmaktadırlar.⁶⁶ Bu açıdan Akif, gözlemlerinden yola çıkarak Osmanlı devleti içindeki sorunları ve Kurtuluş Savaşı yıllarındaki iç isyanları Avrupa'nın emperyalist oyunlarına bağlar:

“Bizim hani senelerden beri kanımızı, iliğimizi kurutan dahilî meseleler yok mu, Havran meselesi, Yemen meselesi, Şam meselesi, Arnavutluk meselesi, bilmem ne meselesi. (...) Bunların hepsi, düşman parmağı ile çıkarılmış meselelerdir. Onlar

⁶³ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 305-321; Fatih Kürsüsünde Va'az, s. 294-300.

⁶⁴ M. Akif Ersoy, “*Hutbe ve Mevâiz*”, Sırat-ı Müstakîm, cilt: IX, no: 320, 1912; Fatih Kürsüsünde Va'az, s. 294.

⁶⁵ M. Akif Ersoy, “*Hutbe ve Mevâiz*”, nr. 231, 31, Kanunisani, 1328/1912; Fatih Kürsüsünde Va'az, s. 294.

⁶⁶ M. Akif Ersoy, “*Beyazıd Kürsüsünden Vaaz*”, s. 301-302.

öyle olduğu gibi, bugünkü Adapazarı, Düzce, Yozgat, Bozkır, Gönen, Konya isyanları da hep mel'ün düşmanın işidir."⁶⁷

Akif'e göre, emperyalist Batı uygarlığı, gizli amaçlarına ulaşmaya çalışırken, toplumu etnik ve dinsel açıdan böldüğü gibi, içeriden kendi hesabına çalışacak insanlar bulmayı da ihmal etmez. Ele geçirdiği yerde etnik temizleme yapar, kendisinden olmayan unsurları yok eder. O, bunun kanıtı olarak, Balkanlarda, Kafkasya'da yapılanları anımsatır, Bulgarların Pomaklara yaptıklarının altını çizer.⁶⁸ Yine Akif, eskiden Yunanistan ile Mora'daki halkın yarısının Rum, yarısının da Müslüman olduğunu, ancak yaşadığı dönemde oralarda tek bir Müslümanın dahi kalmadığını belirtir.⁶⁹ Emperyalist Batı, özgürlük ve insan hakları söylemiyle, sadece bölmek, parçalamak ve etnik temizleme yapmakla kalmaz, işgal edeceği ve işgale yöneleceği toplumlara ekonomik açıdan da çökertir; bütün gelirlerine el koymaya çalışır. Bunu savaşıla yaptığı gibi, kapitülasyon, gümrük anlaşmaları örneklerinde görüleceği gibi anlaşmalarla, kendi çıkarını garanti altına alma ve yerli sanayiye batırma yoluna giderek de yapar.⁷⁰ Bu türden uygulamalarında Batı, yalnız bugünü, yarını, gelecek seneyi değil, birkaç asır sonrasını hesap eder ve planlar.⁷¹ Gelecek çıkarları için egemen oldukları toplumlarda insanlık dışı uygulamalarda bulunur. Akif bu uygulamalara somut ve gözlemsel örnekler vermeyi de ihmal etmez:

“Siz o sömürgecilerin elinden zavallı Asya'nın neler çektiğini biliyor musunuz? Sömürgeciler tarafından idare olunan hangi memleketin bir şehrine gitseniz, iki mahalle görürsünüz ki, biri sömürgecilere, diğeri yerlilere aittir. Hiçbir yerli için yabancılar cemiyetine girmek kabil değildir. Bu yerli temiz giyinmek istese, vergi vermeye mecbur tutulur. Şimendiferlere binseniz görürsünüz ki, yerliler için ayrı ayrı vagonlar vardır. Hastahanelere gidiniz, ayrı koşuşlar vardır. Biçareler o vagonlara binmeye, o koşuşlarda yatmaya mecburdur. Sömürgecilere: Niçin bu biçarelere insan muamelesi etmiyorsunuz? diye soranlara: Maymunlar adam olur, bunlar adam olmaz, cevabını verirler. Bir sömürgeci, yerliyi istediği gibi döver, ceza lazım gelmez. Şayet öldürürse, hafif bir cezayı nakdî ile kurtulur. Yerlinin kazancının yüzde altmışı hükümet tarafından alınarak sömürgecilerin ihtiyaçlarına

⁶⁷ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 313.

⁶⁸ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 314.

⁶⁹ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 314.

⁷⁰ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 315.

⁷¹ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 316.

sarf olunur. (...) Sömürgeciler, Asya'da kumaş tezgahlarını yok etmek için ustaların baş parmaklarını kesmekten bile çekinmemişlerdir. Bunlar yerli sanayi yok etmek için hiçbir melanetten geri durmazlar. Seksen milyon yerli için lise derecesi tek bir mektep var. Sömürgeciler bu mektebe son derece düşmandırlar. Bir yerli en küçük bir silah bile taşıyamaz. Büyük çakı taşıyanlar şiddetli cezaya çarptırılır. (...) Cezayir'de, Tunus'ta, Fas'ta Müslümanlara, sömürgeciler tarafından hayvan muamelesi edilir. Oradaki Hıristiyanlar, Yahudiler a'şar gibi, ağnâm gibi vergilerin hiçbirini bilmezler. Müslümanlara gelince, bizim zamanımızdan kalma vergilerin hepsini verdikleri gibi, sömürgecilerin vaz ettikleri, kapı, pencere vergilerini de verirler.”⁷²

Akif Batı uygarlığını, tüm bunlara ek olarak, içsel ahlakî yaşamları açısından da eleştirir. Bu anlamda, içki düşünlüğü, fuhuş ve eğlence eleştirisinin odağına oturur:

“Fransız'ın nesi var? Fuhşu, bir de ilhâdı,

Kapıştı bunları, yirminci asrın evladı.

Ya Alman'ın nesi var, zevki okşayan? Birası.”⁷³

Tüm bunlardan yola çıkarak Akif, Batı uygarlığının bir medeniyet-i fâzıla ve medeniyet-i insaniye olmadığına altını çizer:

“Avrupa medeniyeti, bir medeniyet-i fâzıla, bir medeniyet-i hakikiye-i insaniye değildir. Fakat ne yapılır? Önünde durulamaz. Makine kesilmiş herifler: Uğraşıyorlar, çabalıyorlar, maddî nâmütenahî terakkiye mazhar oluyorlar. Sonra da gelip bizi eziyor ve parçalıyorlar.”⁷⁴

Fakat Batı uygarlığına yönelik bu köklü eleştirisine rağmen Akif, kendisinin tümüyle Batı ve dolayısıyla bilim ve ilerleme düşmanı olarak görülmemesini ister. Hatta onlarla anlaşmalar yapılabileceğini, ama daima uyanık olunması gerektiğinin altını çizer. Onca, bu heriflere karşı olan duygumuzu, hiçbir vakit onların bilimlerine, fenlerine ve sanatlarına sıçratmamalıyız; çünkü medeniyetin bu kısmında onlara uymazsak, yaşamamıza ve milletimizi yaşatmamıza imkan yoktur.”⁷⁵

⁷² M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 319.

⁷³ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 440.

⁷⁴ M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 296.

⁷⁵ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 309.

Gerçekten Avrupa maddî açıdan ileridir; nedeni ise onca, Tanrı'nın evrene yerleştirdiği doğa yasalarını anlamaları ve çalışmalarıdır:

“Bu heriflere karşı olan duygumuzu, hiçbir vakit onların ilimlerine, sanatlarına sıçratmamalıyız. Çünkü medeniyetin bu kısımlarında onlara uymazsak yaşamamıza, milletimizi yaşatmamıza imkan yoktur. Biz Müslümanlar bin tarihinden itibaren çalışmayı bıraktık. Atalete, ahlaksızlığa döküldük. Avrupalılar ise gözlerini açtılar, alabildiğine terakki ettiler. Görüyorsunuz ki, denizlerin dibinde gemi yüzdürüyorlar. Havlarda ordular dolaştırıyorlar. Madem ki vatanın müdafası farz-ı ayındır; bu farzın mütevakıf olduğu esbâbı elde etmek farz-ı ayındır. O halde onların kuvvet namına neleri varsa, hepsini elde etmek için çalışmak, hepimize farz-ı ayındır.”⁷⁶

5. Doğu ve Batı Uygarlıklarının Eleştirisinden Medeniyet-i Fazıla'ya:

Akif, yukarıdaki çözümlerimizin de gösterdiği gibi, Doğu'ya baktığında geçmişi şanlı bir uygarlık görürken, aktüel olarak onu, hem maddî hem de manevî yönden çökmüş bir uygarlık olarak betimler. Gerilemenin nedeni olarak ise, 10. yüzyıldan itibaren İslam'ın hakikatinden uzaklaşmayı, tembelliği, kadercisi ve tevekkülcü ve her şeyi Tanrı'ya havale eden, neden-sonuç ilişkisini ciddiye almayan zihniyeti⁷⁷ görür. Aslında o, açıkça adını koymasa da, İslam dünyasında egemen olan Eş'arici zihniyeti ve bu zihniyetin Gazzâlî eliyle, tasavvufla yapılan bireşimi hedef alır. Bu saptama yani gerilemede İslam'ın özünden ayrılmanın etkisine değinen söylem, ilk kez Akif'te karşılaştığımız bir söylem değildir, daha Koçi Bey'den itibaren tüm reform girişimlerinin temeli ortaya konurken bu söylemle karşılaşılır. Hatta Tanzimat fermanının giriş bölümünde ve Efgani ile Abduh'un düşüncelerinde de bu söylemin köklü izdüşümleri bulunur. Aynı söylemin izdüşümleriyle şarkiyatçı yazında da karşılaşılır. Akif, Batı'ya baktığında ise, batıl, yani tahrif edilmiş bir Hıristiyanlık, kötü ahlak, emperyalist bir tutum görürken, bilim, sanat, edebiyat ve sanayi alanında güçlü bir uygarlık görür; bunu da Batı'nın çalışkanlığına ve doğayı anlamaya çalışmasına bağlar. Buradan ilk elden şu sonucu çıkarmak olasıdır:

Akif'e göre fiilen/aktüel olarak varolan hiçbir uygarlık tam değildir; her ikisi de eksiktir. Onun deyişiyle fiilî/aktüel uygarlıkların hiç birisi medeniyet-i fâzıla

⁷⁶ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 309.

⁷⁷ Bu konuda bkz. Hasan Aydın, *Eski Yunan'da İslam'ın Klasik Çağına: Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, Bilim ve Gelecek Yayınları, İstanbul 2009, s. 1 vd.

/erdemli uygarlık değildir. Belki burada, Akif'in zihninde, medeniyet-i fâzılanın/erdemli uygarlığın ilk kez Hz. Muhammed tarafından kurulduğu, ama 10. yüzyıldan sonra yıkıldığı fikri vardır. Eğer Akif bu kanıda ise, İslam literatüründeki deyişle, o, bir ihyacı olarak nitelenebilir. Bu arada medeniyet-i fâzıla/erdemli uygarlık deyişinin, ünlü Türk-İslam filozofu Fârâbî'nin *el-medine el-fâzıla*'sının/erdemli kentinin bir devamı olduğunu belirtmek gerekir. Yani Akif'e göre, fiilen/aktüel olarak varolan her iki uygarlık da onun hayal ettiği medeniyet-i fâzıla/erdemli uygarlık özelliklerine sahip değildir. Onca erdemli bir uygarlıkta olması gereken iki unsur vardır; birisi, bilim ve teknik, diğeri ise insanî değerler sistemidir. Oysa fiilen/aktüel olarak varolan Batı ve Doğu uygarlıklarında, ikisini aynı anda bir arada bulmak olanaklı değildir. Şu halde medeniyet-i fâzıla/erdemli uygarlık nerede ve nasıl kurulacaktır? Akif'in sorunsalı, Doğu uygarlığının ıslahı odaklı olduğuna göre, onun medeniyet-i fâzılası/erdemli uygarlığı Doğu'da kurulmak zorundadır. Bu nasıl olacaktır? Bunun yanıtını bulmak için Akif'in yıkılan Almanya'nın nasıl dirildiğine ilişkin örneği ile Japonya örneğini irdelemek aydınlatıcı olacaktır. Önce Almanya örneğinden başlayalım; zira bu örnek, yıkılmış bir uygarlığın yeniden inşasının mümkün olduğunu göstermek açısından anlamlı ve umut aşılayıcıdır:

“Düşenler oldu zamanıyla aynı âkibete,
 Fakat bugün yaşıyorlar, hem eskisinden iyi,
 Nasılsa gâib edip kâmilen muharebeye,
 Esaret altına girmişti, bir büyük millet,
 Zevi'l-ukuul arasında seçilme bir heyet,
 Düşündü: Millet'i il'âya çare hangisidir?
 Döküldü ortaya ârâ-yı encümen bir bir:
 Siyaseten kimi kurtarmak istemiş kalanı,
 Demiş ki asker diğeri: Asker halas eder vatani;
 O der: Donanmaya vardır, bugün eşedd-i lüzûm,
 Bu der: Hayır, daha elzemdir iktisâb-ı ulûm;
 Kiminde sanata râğbet, kiminde nakde heves,

Hülasa, her kafadan başka başka çıkmış ses;
Bir ihtiyar yalnız dinleyip bidayette;
Mahalle mektebi lazım demiş, nihayette.
Zavallının sözü pek anlaşılmamış ilkin:
Bunak bile olmuş düşünmeden; lakin,
Herif bu söz ne demek güzelce şerh etmiş,
Deminki lafları pek vakıfane cerh etmiş.
Sonunda: Kuvvetimiz, şüphesiz ilerlemeli,
Fakat düşünmeli her şeyden önce temeli,
Teammûm etmesi lazım ma'rifetin mutlak,
Okur yazarsa ahali, ne var yapılmayacak.
Donanma, ordu, birer ihtiyacı mübrîndir,
O, ihtiyacı, fakat öğretene muallimdir,
Deyip kararını vermiş ki, aynen icraya,
Konunca ortaya çıkmış, bugünkü Almanya.”⁷⁸

Akif, medeniyet-i fazılının/erdemli uygarlığın İslam dünyasında kurulmasının ilk koşulunu, eğitimde görür; onca eğitim, o denli önemlidir ki, diğer tüm gelişmeler, yani bilim, sanat, edebiyat, sanayi vb. onunla sağlanabilecektir. Yeni Almanya, onca, eğitim mucizesinin bir örneği olarak karşımızda durmaktadır. Akif, eğitimin önemini vurgularken Efganî ve Abduh'un düşüncelerine de vurgu yapar. Bu anlamda Asım'a öğüt verirken, Cemaleddin'nin öğrencisi Abduh'a dediği gibi, edebiyatı bir kenara bırakmayı, uzun zaman istese de, dönüşüm için modern bilimlerin okutulduğu medreseler kurmayı salık verir. Medeniyet-i fazıla/erdemli uygarlık, ancak beceri ve erdemle kurulur; bunun yolu ise eğitimden geçer.⁷⁹ Bu eğitim nasıl olacaktır? Din dünya ayrımını yadsıdığı için, bu eğitimin özünü İslam'ın erdemlilik ilkeleriyle Batı'nın bilim ve tekniği oluşturacak ve eğitim aracılığıyla

⁷⁸ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 424.

⁷⁹ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 675-676.

toplumda köklü bir iş bölümü fikri oturtulacaktır. Yani her alanda, ahlaklı ve bilgili insanlar yetiştirilecektir. Bu insanlar, medeniyet-i fâzılanın/erdemli uygarlığın kurucu unsurları olacaktır.⁸⁰

Akif medeniyeti fâzılanın/erdemli uygarlığın nasıl kurulacağını anlatırken Japonya örneğini de verir. Japonya örneği, Osmanlı yazınında ve Cumhuriyet sonrası, pek çok aydının dilinde ifade bulur. Bu yüzden Japon örneğini Akif'in söyleminden dinlemekte yarar vardır:

“İstedim sonra, neden böyle Japonlar yüksek?

Nedir esbâb-ı terakkisi? Yakından görmek.

Bu uzun boylu mesai, bu uzun boylu sefer,

Bir kanat verecekmiş, bana dünyada meğer,

O kanaat dee şudur: Sırrı terakkinizi siz,

Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz,

Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;

Çünkü her noktada taklit ile sökmez hareket.

Alınız ilmîni garbın, alınız san'atını.

Veriniz hem de mesainize son süratini.

Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;

İyi hatırda tutun ettiğim ihtarı demin;

Bütün edvarı terkiyi yarıp geçmek için,

Kendi “mahiyeti ruhiyeniz” olsun kılavuz,

Çünkü beyhudedir, ümidi selamet onsuz.⁸¹

Akif, Japonya örneği ile, Batı'nın uygarlıkta ileri yüzü olan bilim ve sanayisini almayı, kendi öz ruhumuzla onu bütünleştirmeyi önerir. O, Asım'a seslenirken de aynı düşüncüyü yineler ve Batı'nın sadece bilimine yüzünü

⁸⁰ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 426-428.

⁸¹ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 307.

döndürmesini ve son üç yüz yıllık bilimi tez elden alıp getirmesini ister.⁸² Buradaki alıp getirme deyişi ilginçtir; sanki bilim ve tekniği hemencecik alıp getirilecek somut bir ürün olarak sunmaktadır. Oysa bilimin somut ürünü tekniktir; asıl bilim, bilimsel yöntem, süreç ve bu süreçte etkin olan becerilere gönderme yapmaktadır. O devamla, gelişmeyi ulu bir ağaca benzetir; ağacın sayısız köklerine, dallarına vurgu yapar. Kökler milletin geçmişini simgeler, ağaç kurumaya yüz tutmuşsa da, kuruyan dalları budamak, aynı kökten yeniden aşılmak gerekir. Yoksa ağacı tümüyle kesip atmak doğru değildir. Böylelikle Akif, Batı'nın bilimiyle Doğu'nun kökleri arasında bir bağ kurmayı önerir; önerdiği bağ, onun deyişiyle 'mahiyet-i ruhiye' ile gerçekleşecektir. Bu bağ, onca, taklitçiliği aşmak ve üretime yönelmek için zorunludur.

O, Almanya ve Japonya örneğini Mevlana ve Sadi'den aldığı birer öyküyle geliştirir.⁸³ Bu iki öykü, eğitim, Batı'nın bilim ve fenlerine ek olarak, Doğu İslam dünyasında üretmeyi engelleyen unsurları, yani zihniyeti eleştirmeye dönüktür. Bir diğer deyişle yeni bir zihniyet yaratmayı amaçlamaktadır. Mevlana'dan aktardığı öykü, yıkılmak üzere olan bir binayı ele alır; bina sürekli harap olmakta, ama ev sahibi Tanrı'ya yalvarıp binanın yıkılmaması temennisinde bulunmakta, yıkılacaksa eğer, yıkılmadan önce kendisini uyarmasını istemektedir. Akif'in yıkılmak üzere olan evle, Doğu'yu ve Osmanlı'yı kastettiği açıktır. Elbette bina, doğa yasalarına uyar ve yıkılır; ev sahibi çocuklarını kaybeder ve Tanrı'ya sitem eder. Akif sözünü şöyle sürdürür:

“O, taş yığınları bir hâtfi lisân olarak,
Zavallı âdeme der: Haksız infiali bırak.
Geçip de feryat eder misin şimdi?
Haber mi vermedim, amma kulak veren kimdi.
Duvarlarımda yarık sandığım ağızlardan,
Birer zebanı tezellüm uzattım, ey nadan,
Fakat çamurla kapardın da, her gün ağızımı sen,
Ziyade söyleyemedim, susardım, artık ben.

⁸² M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 679.

⁸³ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 425.

Hikaye halimizin aynıdır değil mi? Evet.

Şu fark var yalnız: Bizde yok değil kuvvet.

Yığın yığın, sakatatıyla geçmiş edvârın,

Yıkılmış olsa da, bir hayli kısmı divârın,

Binayı milleti i'la eden temel sağlam.»⁸⁴

Akif, Mevlana'dan aldığı bu anlatıyla, Doğu uygarlığında, yıkıntılar olsa da temelin sağlamlığına vurgu yapar. Eğer bu temelle, Batı'nın bilim ve sanatı birleştirilirse, ancak o zaman erdemli uygarlık oluşacaktır. Fakat bunun gerçekleşmesi için çalışmak, mesai harcamak, ataletten vazgeçmek, irade göstermek ve doğa yasalarını keşfetmek, her şeyi Tanrı'dan beklememek, esbâba sarılmak gerekmektedir. Yani bir zihniyet yeniliğine ihtiyaç vardır.

Eski zihniyeti eleştirirken Akif, Sadi'nin bir öyküsünü de anlatır; öykü kaderciliğe, tevekkülcülüğe, dünyadan el etek çekmeye ket vurmaya erekler. Öykü şöyledir: Bir gün rızkının peşine düşen birisi, akşam olunca bir ağaçta konaklar. O sırada, ayakları yaralı bir tilkinin açlıktan kıvrandığını gözler. Tilki açlıktan ölmek üzereyken, bir aslan bir ceylanı avlar ve karnını doyurduktan sonra oradan ayrılır. Kötürüm tilki, leşe yaklaşır ve karnını doyurur. Bu olayı gözlemleyen kişi, Tanrı'nın takdirini düşünerek, Tanrı ne yüce, herkesin rızkını veriyor, diye akıl yürütür. Bu akıl yürütmenin ardından bir mağaraya çekilir ve çalışmadan, ibadete yönelir ve rızkını bekler.⁸⁵ Tabi hiçbir şey gelmez, tam bitkin düşmüşken tanrısal bir ses duyar, bu ses ona şöyle der:

‘Dolaş da yırtıcı bir aslan kesil be hey miskin,

Niçin yatıp, kötürüm tilki olmak istersin?

Elin kolun tutuyorken çalış, kazanmaya bak,

Ki, artığınla geçinsin senin de bir yatalak’.⁸⁶

Batı'nın bilim, teknik ve sanatını İslamî kökle aşılacak ve bir zihniyet değişikliği yaparak üretime yönelmek, medeniyet-i fâzılayı/erdemli uygarlığı

⁸⁴ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 424.

⁸⁵ Bkz. M. Akif Ersoy, *Safahat*, s.414.

⁸⁶ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s.414.

kurmak için yeterli midir? Akif bunu yeterli bulmaz; yeterli bulsaydı, fiilen varolan Batı uygarlığını medeniyet-i fâzıla/erdemli uygarlık olarak sunardı. Onca medeniyet-i fâzıla/erdemli uygarlık, insan sevgisini, emeği, çalışkanlığı, kardeşliği, birliği, beraberliği, kapatılmış olan içtihat kapısını açmayı, körü körüne taklitten vazgeçmeyi, emperyalist amaçlar gütmemeyi gerektir. Bunlar da yetmez, Akif'in II. Abdulhamid'in istibdadını katı bir dille eleştirilmesi, Safahat'ın her satırına sinmiş özgürlük tutkusu düşünülürse, medeniyet-i fâzılanın/erdemli uygarlığın hukuksal ve siyasal özgürlüğü de temel alması gerektiği kendiliğinden anlaşılır. Erdemlilik, insan sevgisi ve özgürlük olmayınca, bilim ve fen, ne denli gelişirse gelişsin medeniyet-i fâzıla/erdemli uygarlık kurulamaz. Erdemliliğın, insan sevgisinin ve özgürlüğün kökeni ise, onca, İslam'ın özünde yer almaktadır. Bu anlamda Akif'in erdemden, insan sevgisinden ve özgürlüklerden yoksun bir uygarlığı, vahşî, kahpe, iki yüzlü ve tek dişi kalmış canavara benzettiğini anımsatmak gerekir. Onun medeniyet-i fâzılası/erdemli uygarlığı, genel anlamda tüm insanlığa vurgu içerse de, özü gereği dine vurgusu ile bir ümmet uygarlığı olarak belirir; ama bu ümmet uygarlığı, onca anti-emperyalist ve evrenselci bir uygarlıktır. Zira Akif, gerçek medeniyetin din bağında ve İslam kardeşliğinde olduğunu belirttikten sonra şöyle der:

“Dünya'daki Müslümanların hepsi bir vücudun a'zayı muhtelifesi gibidir. Birisine bir elem isabet etti mi, diğerleri de duyacaktır. Efendimiz, dünyanın öbür ucundaki bir Müslümana diken batsa ben onun acısını kalbimde duyarım, buyurur. İşte din-i İslam nazarında medeniyet bu, başka değil.”⁸⁷

Akif'in, İslam kültüründe evrenselci hümanizmin simgesi olan Mevlana'ya sık sık atıf yapsa da, sonuç olarak medeniyet-i fâzılayı/erdemli uygarlığı din ayrımı gözetmeksizin tüm insanlığa yaygınlaştırmayışı, ümmete bağlayışı, emperyalizme olan tepkisi ve Doğu'yu kurtarma gibi pratik bir amaca dönük olmasından ileri gelse gerektir. Açıkça söylemek gerekirse Akif'te, insanî, hümanist öz, Yaratıcı'sından ötürü tüm insanları sevecek ve tüm insanları kuşatacak denli engin ve geniştir.

6. Sonuç ve Değerlendirme:

Bu çözümlerden sonra, artık Akif'in uygarlık imgesini dayandırdığı felsefi temeli sorgulayarak bir sonuca varabiliriz. Bu sorgulama bize, onun uygarlık imgesinin nesnel bir değerlendirmesini yapma fırsatı da sunacaktır. Akif, gerçekten felsefi anlamda monist/tekçi midir, yoksa düalist/ikici midir?

⁸⁷ M. Akif Ersoy, “Fatih Kürsüsünden Vaaz”, s. 299.

O, çeşitli vesilelerle, ikiciliğe/düalizme savaş açan bir düşünür olarak görünür: Sözgelimi, din-dünya ayrımını yadsır; maneviyat ile maddiyatın birbirinden ayrılamayacağını, koparılamayacağını altını çizer; çünkü onca, bedensiz ruh olmayacağı gibi, ruhsuz da beden olamayacağı açıktır. Bu anlamda maneviyattan kopartılmış eğitime de karşı çıkar⁸⁸ Ona göre, madde ve mânâ birbirine kopmaz bir biçimde bağlıdır. Uygarlık bağlamında konuşursak onca, uygarlığın maddî ve manevî kısmı birbirine bağlıdır ve birbirinden ayrılmaz. Ayrılsa medeniyet-i fazıla/erdemli uygarlık ortaya çıkmaz; aksine Batı'daki gibi ahlaksız, sömürgeci, tek dişi kalmış bir canavara benzeyen bir uygarlık ortaya çıkar. Hatta denilebilir ki Akif'in düşünce sistemine göre uygarlığın kökeninde de manevî unsurlar yatar; maddî uygarlık âdeta onun bir uzantısı konumundadır. Nitekim onca, İslam'ın bedevi Araplardan yarattığı klasik İslam uygarlığı bunun bir kanıtıdır; zira İslam, maneviyatıyla büyük bir uygarlık yaratılmıştır. Eğer çözümlememiz doğruysa, bu tutumuyla Akif'in uygarlık bağlamında monist-idealist teze yaklaştığı ileri sürülebilir. Tam bu bağlamda yeni bir soru sormamız gerekmektedir: Akif bu monist-idealist tezini, düşünce sisteminde tutarlı bir biçimde sürdürebilmiş midir? Gerçekçi davranmak gerekirse, felsefî tutarlılık açısından buna evet demek pek mümkün gözükmemektedir. O halde neden sürdürememiştir? Kanımca, Akif'in düşünce sisteminde kullandığı tarihsel veriler ve kimi kez de gözlemsel veri olarak sunduğu gerekçeler, monist idealist teze uymayan pek çok öge içermektedir. Sözgelimi Akif, Doğu'ya baktığında, fiilen/aktüel olarak yaşayan Doğu'nun her açıdan geriliğini gözlemler. Müslüman Doğu neden böyledir? Batı'ya baktığında ise, onu bilim, teknik ve sanayide üstün yönünü görür fakat, ahlaksal ve emperyalist yüzüne tanıklık eder. Batı neden böyledir? Bu sorular, Akif'in düşünce sistemini anlamak için sorulması gereken hayati sorulardır. Eğer o, bir idealist tekçiye, maddî süreçlerin altında manevî gücü görüyor demektir. Şu halde, yaşadığı dönemdeki İslam dünyası, onun deyişiyle hak din olan İslam'a sahip olmakla birlikte neden erdemsiz ve bilimsizdir? Neden geri kalmıştır? Akif'in buna yanıtı, bir din olarak İslam'ın gerilemeye neden olmadığı, aksine İslam'ın ilk yüzyıllarında köklü gelişime neden olduğu şeklindedir. Bu sav, savunmacı bir savdır. O, durumu açıklamak için oryantalist savlarla diyalektik bir biçimde şunları söyler:

“Biz Müslümanlık deyince, dini şekli sahihini, devri ashaptaki şeklini kastediyoruz. Şu cihanı medeniyet, bırakalım peygamberi, acaba, Ebû Bekir gibi, acaba Ömer gibi, acaba Osman, Ali gibi, yahut diğer ashâb-ı kiram gibi adam

⁸⁸ M. Akif Ersoy, “*Beyazıd Kürsüsünden Vaaz*”, s. 300.

yetiştirdi mi? Yetiştirebildi mi? (...) Onları dini İslam terbiye etti. Evet, dini İslam, din-i İslam'ın şekli sahihi. Bugün dinin şekli sahihine rücu nasıl olur? Evet o da marifetle, ilimle olur, cehaletle olmaz. Bir takım insanlar diyor ki, bir zamanlar dinler iş görebilirdi, mesela Nasraniyyet, bundan bin, iki bin sene evvel insaniyet için belki müfit olabilirdi, fakat bugün artık muzırdır. Sizin Müslümanlığınız da böyle. Bundan bin üç yüz sene evvel işe yarayabilirdi, fakat bugün mani-i terakkidir. Buna cevap çok: Evet, siz Nasraniyyetiniz hakikaten maniü terakkidir. Nitekim siz, Hıristiyanlığa veda etmeden terakki edemediniz. Biz ise aksine, Müslümanlığa veda ettikten sonra tedenniye başladık. Gitgide bugünkü hale geldik. Müslümanlığın ahkâmı, fıtratın ahkâmıdır. Hiç değişmez, fikri beşerin terakkisi alemi fıtratta yeni bir çok hakikatler bulduğu gibi aynı terakki ile dini Muhammedü içinde yeni yeni bir çok incelikler görülür, anlaşılır. Ne ile görüşülür, ne ile anlaşılır? İlim ile, irfan ile.”⁸⁹

řu halde, Akif'e göre, öz-gerçek İslam gelişmeye engel değildir; ancak İslam dünyasında ne oldu da, 10. yüzyıllardan itibaren İslamü özden, gerçek İslam'dan uzaklaşıldı? Bilim ve değerler alanında duraklamaya yol ačan bir zihniyet nasıl ortaya çıktı? Akif'in buna tatmin edici bir yanıtı yoktur. Öte yandan, eđer, gelişmelerin kökeninde maneviyat yatıyorsa, nasıl oldu da Akif'in tahrif edilmiş bir din olarak gördüğu Hıristiyan dünyası uygarlıkta gelişme gösterdi? Yine, sık sık örnek olarak sunduğu Japonlar, batıl bir dine rağmen nasıl oldu da ahlaki ve bilgi değeri yüksek bir uygarlık kurdu? Dođu ve batı uygarlığının fiilü/aktüel durumu konusunda köklü çözümleneler yapan Akif'te bu soruların da güçlü bir yanıtının olmadığını itiraf etmek gerekir. O, bir yandan Batı'da bilimin gelişmesinin Hıristiyanlığın reddiyle olduğunu söylerken, pek çok yerde, Avrupa'nın katı bir biçimde Hıristiyan olduğunun altını çizmeye çalışır; hatta bu katı Hıristiyanlığın İslam düşmanlığını kökleştirdiğini söyler.⁹⁰ Onun, genel anlamda düşünce sistemi içerisinde İslam dünyasındaki gerilemeyi tembelleşmeyle, Batı'daki gelişimi ise çalışmayla açıklama eğilimi taşıdığı anlaşılmaktadır.⁹¹ Ancak bu sefer de řu sorun ortaya çıkmaktadır: Batıl inançlarına rağmen Batılılar ve Japonlar, neden çalışmaya yöneliyorlar da, bilime ve ahlaki olmaya sevk eden İslam'a sahip Müslümanlar bu ikisinden de geri kalıyorlar? Ne oldu da Müslümanlar tembelleşti? Neden İslam'ın ruhundan, özünden uzaklaştılar?

⁸⁹ M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 297.

⁹⁰ M. Akif Ersoy, “*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*”, s. 309.

⁹¹ M. Akif Ersoy, *Safahat*, s. 398 vd.

Akif, pek çok son dönem Osmanlı düşünürü gibi, gözlemlerini açıklamada sıkıntı çekmektedir; bu sıkıntı onun ödünsüz felsefi monist-idealist tezinden kaynaklanmaktadır. Yer yer, utangaç felsefi materyalizme kaydığı izlenimi uyandıran, emperyalistlerin ekonomik çıkarlarından söz ettiği bağlamlarda bile⁹² soruna felsefi monist-idealist öğeler karışır. En azından Akif'in emperyalizmin gerisindeki, vahşi kapitalizmi, kapitalizmin gerisindeki bilimsel ve teknik desteği görmediğini ya da bilim ve tekniğe hayran olduğu için görmek istemediğini söylemek gerekir. Bir başka deyişle, o, emperyalizm ile Batılı bilimin diyalektik ilişkisini çözümleye yönelik herhangi bir ima sunmamaktadır. Daha da önemlisi, Batı'da Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Sanayi devrimleriyle nasıl bir düşünsel dönüşüm yaşandığını ve nasıl rekabetçi ve kapitalist bir düzen kurulduğuna ilişkin bir şey söylemektedir. Bu yeni düzenin, feodal yapının çöküşüyle ilişkisine dair Akif'te herhangi bir ima dahi bulunmamaktadır. Acaba feodal düzen devam etseydi, Batı'da bilim ve teknik gelişebilir miydi? Bilim, teknik ve sanayi ve buna bağlı yeni üretim tarzı ortaya çıkmasa Batı, hammadde kaynağı olarak gördüğü Doğu'yu sömürge haline getirebilir miydi? Bana öyle geliyor ki, Akif, emperyalizme köklü bir vurgu yapsa da, ardındaki kapitalist emelleri, bu emellerin yeni üretim tarzıyla ilişkisini yeterince ele almamaktadır. Kendi şahit olduğu 1. Dünya Savaşı'nda Batılıların, yüzyılın enerjisi olan petrol için verdiği mücadeleyi hiç söz konusu etmemektedir ya da bundan habersizdir.

Kanımca Akif, Doğu'nun bir zamanlar neden ilerlediği ve sonraları neden geri kaldığı konusunu da doyurucu bir biçimde açıklayamamaktadır. Doğu'nun ilerlemesinin ardında şehir devletinden imparatorluklaşmaya yönelik fetihlerden söz etmediği gibi Yunan, Hint ve İran kültürlerinden yapılan çeviri etkinliklerine de değinmemektedir. Doğunun geri kalma nedeninin hem dinden kaynaklanmadığını söylemekte, hem de onun söylemiyle yanlış dinsel bir zihniyete vurgu yapan tevekkül, kaza-kader inanışına ve bu inanışı körükleyen tasavvufa bir tür savaş açarak, ilk önermesiyle tutarsız bir sonuca ulaşmaktadır. Sorun, esasında tümüyle bu zihniyete değildir; bu zihniyetin nasıl oluştuğudur; zihniyetin nesnel temelidir. Akif'in kanımca göremediği şey, uygarlığın maddî, nesnel zeminedir. İslam dünyasının gerilemesinde, öz İslam'ın elbette bir rolü yoktur; hele Kur'an'ın hiç rolü yoktur; zira Kur'an oldukça nesnelci ve maddi temelleri asla ihmal etmeyen bir kitaptır. Hz. Muhammed'in yaşamı da öyledir; o bir mistik değil, eylem insanıdır; yaşamı dünyevi mücadelelerle doludur. Asıl sorun Kur'an'ın yeni Platoncu felsefe

⁹² M. Akif Ersoy, "*Nasrullah Kürsüsünden Türk Milletine Hitap*", s. 315 vd.

işiğindeki ruhani yorumudur ve bu yorum Hz. Muhammed'i münzevi bir mistiğe dönüştürmüştür. Ancak tüm bunlara rağmen gerilemede zihniyetin etkisini yine de abartmamak gerekmektedir: Her zihniyet, belli türden nesnel-maddi koşulların, belli üretim biçiminin ve belli bir siyasal örgütlenmenin ürünüdür. Gerilemenin dinden kaynaklanmadığını savunan bir düşünürün, dinin yanlış yorumu yerine, yanlış yorumun da nedeni olan nesnel koşulları araştırması, Doğu'lu üretim biçimini, doğunun yönetsel yapısını vb. irdelemesi beklenirdi. İnsanlar Doğu'da neden atlı oturmakta, kahve köşelerinde vakit geçirmekte, neden daha fazla üretmeye yönelmemektedir? Bunun sırf zihniyetle açıklanamayacağı ortadadır. Akif'te bunların çözümlemesi olmadığı gibi İslam dünyasında gerilemeye neden olan ve büyük bir yıkıma yol açan Moğol istilasına yönelik de bir ima yoktur. Aslında, Mevlana, Sadi, Efgan'i ve Abduh ile birlikte İbn Haldun'u da okumuş olsaydı, bu konuda daha nesnel çözümlemeler üretebilirdi. Ancak her nedense, nesnel-maddi koşullara gönderme yapan İbn Haldun'un çözümlemeleri, İslam kültüründe büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Onu bile Batılı düşünürler keşfettikten sonra incelemeye yönelmemiz manidar olsa gerektir. Akif İslam dünyasındaki gerilemenin nesnel temelleri çözümlemek yerine, İslam modernizmi içerisinde, Cemalettin Afgani ve Abduh, hatta kimi şarkiyatçılarca yinelenen ve İslam dünyasının gerilemesini tümüyle zihniyete bağlayan tutumu aynen alıp sürdürmektedir. Burada zihniyetin önemini tümüyle dışladığımız gibi bir sonuca varılmamalıdır. Zihniyet elbette önemlidir; ancak zihniyetin dayandığı altyapı yok edilmedikçe zihniyetin yok edilemeyeceği ve yapılan zihniyet değişikliğini taşıyacak maddi koşullar oluşturulmadıkça da, yeni zihniyetin pekişemeyeceğini belirtmemiz gerekir. Bu açıdan, her yenilik hareketi alt-yapı ve üst-yapıyı birlikte düşünmeli ve birlikte götürmelidir.

Sonra Akif'in medeniyet-i fazıla/erdemli uygarlık olarak sunduğu eklektik tutumu da, savunduğu felsefi monist-idealist teziyle tutarsızdır. Çünkü eklektik tutumuyla o, monist-idealist bakışını koruyamamakta, Batı'nın bilim, teknik ve hatta sanayisiyle, İslam'ın erken dönemdeki ahlakî özünü bileştirmeyi hedeflemektedir. Daha da ilginç bir biçimde, tüm söylemleriyle çelişerek, İslam'ın gerçek anlamının bilim ve teknikteki gelişmelerle anlaşılacağını ifade etmektedir.⁹³ Nitekim şöyle demektedir:

“Kur'an'da, hadis-i Peygamberîde, namütenahi hakayık var. Onlar nasıl meydana çıkar? İlimle, irfanla. Bundan üç, dört yüz sene evvel hakkıyla

⁹³ M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 287.

anlaşılmayan ayât-ı celileden bugün namütenahi hikmetler zuhur ediyor. Eğer Kur'an şu gördüğümüz milletlerin birinsin elinde olsaydı, görürdünüz ne hakâyık çıkarırlardı.”⁹⁴

Bu söylemiyle Akif, idealist-monist temelinin ilkesi olan dinsel metinleri bile, Batı'nın nesnel koşullarının ürünü olan bilimsel gelişmeler ışığında yorumlamayı önermektedir. Bu tam da, bilimi biricik bilgi örneği olarak gören pozitivistimin, tüm yadsımalara rağmen İslam modernizmindeki izdüşümünün bir yansıması olsa gerektir. Bu tutum aslında, iyi düşünülürse, dinsel metinleri bilime indirgemek ve böylece çelişkili bir biçimde onun yorumunu bile bilimsel süreçlerde aramak anlamına gelmektedir. Bu bakış, dinsel metinlerin gerçek anlamını sahabe dönemindeki anlamında değil, modern dönemde arayan bir bakıştır ve kanımca bu türden bir yorum, bir din olarak İslam'ı kendi özsel kimliğinden bütünüyle uzaklaştırıcı bir etkiye sahiptir ve farkına varmaksızın epistemik anlamda, bilimi dinden daha üstün saymaktadır. Akif'in monist-idealist tezinin bu sonucu gerçekten şaşırtıcıdır. Bu konuda da Akif yalnız değildir, onun öncüsü Efgani ve Abdüh'tur ve bu düşünce İslam modernizminde, çelişkili sonuçları düşünülmezsizin sık sık gündeme getirilir.

Burada daha hayati bir soru sormamız gerekmektedir: Gerçekten Batı'nın bilim ve tekniğini alıp, Akif'in anladığı anlamda onu İslamî öze birleştirmek sosyolojik açıdan olası mıdır? Akif bir ideal olarak buna inanmıştı ve Japonya'yı önümüze örnek olarak sunmuştu. Akif yaşasaydı, “Son Samuray” filminde de işlendiği gibi, Japonların nasıl da bilim ve teknikle birlikte giden Avrupalı değerler dizgesine mahkum olduklarını görürdü. Yani, bilim ve tekniği alalım, ahlakta kendi özümüze sadık kalalım düşüncesi fiilen işlememektedir. En azından şu ana değin, Batı'lı bilim ve tekniği alanlar, kendi öz değerlerini koruyamamış gibi görünmektedir ve sosyolojik bir bakış bunun doğruluğunu gösteren pek çok kanıt sunmaktadır. Sonra, bilim, teknik, üst düzey edebiyat vb.nin gelişmesi salt ithalle olacak bir şey de değildir; onların dayandığı maddî-nesnel koşullar oluşmadan, aktarılsalar bile gelişmemekte ve güdük kalmaktadırlar; ancak nesnel koşullar oluşunca gelişme imkanı bulmaktadırlar. Cumhuriyet tarihimizin buna ilginç bir örnek oluşturduğunu düşünüyoruz. Bu açıdan Akif'in anılan eklektik önerisini yineleyen düşünürlerimizin, sosyolojik veriler ışığında, anılan tezlerini yeniden gözden geçirmeleri ve başka bir çözüm yolu önermeleri bilimsel açıdan bir zorunluluk olsa gerektir.

⁹⁴ M. Akif Ersoy, “*Fatih Kürsüsünden Vaaz*”, s. 297.